

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૨૯- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પુષ્પાંજલિ

વિષય કૃષ્ણ : ૩

પુષ્પાંજલિ

વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર પ્રભુત
સુંદર નવલિકાઓ ઉપરથી

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર
રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ

મૂલ્ય એક રૂપીઆ

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૨૦૦૦
ક. સ. ૧૯૨૬

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૦૦૦૦૬

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

મુદ્રણસ્થાન
આનંદિય મુદ્રણાલય,
રાયપુર અમદાવાદ
મુદ્રક :
ગાંધીનંદન વિ. ખાંડક

ઉપોદ્ધાત

આ નાના પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત લખવાના આમન્ત્રણનો હું ઇનકાર કરી શકતો નથી. આ વાર્તાના અનુવાદક શ્રી રમણિકલાલ દલાલ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્સાહી ઉપાસક છે. તેઓ પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ નહિ તો પરભાષાની કાંઈ કૃતિનો અનુવાદ દર વરસ આપણી ભારતીને ચરણે ધરે છે. તેમના તરફથી, બંગાળી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની નવનકથાનો પ્રારંભ કરનાર બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કૃતિઓનું અવલોકન કરવાનું આમન્ત્રણ આવતાં હું તે સ્વીકારું છું.

આ બન્ધુકૃત્ય કરતાં, આ અનુવાદ સામેના બે સામાન્ય વાંધાનો પહેલાં ઉલ્લેખ કરું છું. બંગાળી સાહિત્યમાંથી આપણે

પુખાંજલિ

કાંઈ લેવું હોય તો તે બંગાળી ઉપરથી અનુવાદ કરીને લેવું જોઈએ. બંગાળી ઉપરથી કરેલા અંગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતી અનુવાદ કરતાં ભાષાની અરધી ખૂબી વચમાંથી સરી જાય. અંગ્રેજી ભાષા બંગાળી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાથી ઘણી જ વિદેશી છે, બંગાળી અને ગુજરાતી તદ્દન નિકટ છે. પણ તેમાં અનુવાદકનો શો દોષ કાઢું? તેઓ કે હું બંગાળી જાણતા નથી. બીજો વાંધો એ છે કે વાર્તાના અસલ વસ્તુમાં ભાષાન્તર કરતાં ફેરફાર ન કરવો જોઈએ તે કયો છે. સાહિત્યનિર્માણ જે ભૂમિમાંથી ઊગે છે તેની સાથે તેનો એવો માર્મિક સંબંધ હોય છે કે તેના વસ્તુ અને પાત્રોમાં જરા પણ ફેરફાર કરતાં તેની સ્થમત્રતા ખંડિત થાય છે, તેનું રૂપ વિકૃત બને છે. આ અનુવાદકે બંગાળની ભૂગોળને બદલે, ગુજરાતની ભૂગોળમાં પાત્રોને મૂક્યાં છે અને તેમ કરતાં વાર્તાને હાનિ થઈ છે. ઇન્દિરાનું પિયર અમદાવાદમાં મૂક્યું છે, અને તેને નડિયાદ પાસે વાત્રકનાં વાંધાંમાં લુંટાવી છે. હવે વાત્રક મહેમદાવાદ પાસે આવે તે વાતને જવા દઇએ. પણ ઇન્દિરા નડિયાદ આસપાસ લોકોને અમદાવાદ અને વડોદરા શહેરની વાટ પૂછે અને “આવાં નામ તેમણે જીવનભરમાં કદી પણ સાંભળ્યાં જ ન હોય તેમ તેઓ મદારા સામુ આભા બની જોઇ રહેતા.” એમ કેમ બની શકે? આગળ બને છે તેમ ઇન્દિરાનો પતિ નડિયાદને “જહારવટિયાનું ધામ” શી રીતે કહી શકે? વળી આખી વાર્તા જે નાતમાં ઓઝલનો રિવાજ હોય તેમાં જ બનવી સંભવિત છે. હવે ગુજરાતમાં તો ઓઝલ જેવું માત્ર પાટીદારો રાખે છે. તેમનામાં પણ લાંબે અંતરે સાસરે જવા પાલખી મોકલે એ જરા અસંભવિત લાગે છે પણ પહેલાં

ઉપોદ્ધાત

પાલખી મોકલાતી હશે એમ કદપી લઈ એ. પણ આ રિવાજ અને તેને લીધે બનતા બનાવો આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણ કોમમાં બનવા અસંભવિત છે, અને ઇન્દિરાને બ્રાહ્મણ કયાં વિના છૂટકો નથી કારણ કે આગળ ઉપર તેને રસોઈનું કામ કરવું પડે છે. રસોઈ ઉપરથી પણ તેનો પતિ ઇન્દિરાને અમદાવાદ તરફની સમજે એ જરા વિચિત્ર છે; સુરત હોય તો રસોઈ ઉપરથી પકડાય, પણ અમદાવાદ ખાસ નહિ. આવી નાની મોટી વિષમતાઓ આ પ્રમાણે વાર્તાની ભૂગોળમાં ફેરફાર કરવાથી આવી જાય છે. આ આવા પ્રકારના અનુવાદની સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓ છે. મૂળ બંગાળનાં જ નામો રાખ્યાં હોત તો વાંધો આવત નહિ. હવે આપણા સમાજને બંગાળા એવું પરદેશી લાગવું ન જોઈએ. પણ કેવળ પરદેશી નામો કે સ્થળો હોય તો પણ તેનાં તે જ રાખવાં જોઈએ. પણ અહીં પણ હું અનુવાદકનો દોષ કાઢી શકતો નથી. તેમને તો મૂળને વળગી રહેવું વધારે સહેલું હતું, દોષ ખરેખરો આપણા વાંચનાર વર્ગને છે, જેમને પરદેશી નામોથી વાર્તાના રસમાં ખલેલ પહોંચે છે. વાચનાર વર્ગે, ઉલટું, પરદેશી નામો ભૂગોળ રીતરિવાજ વગેરે સાથે, વાર્તાને નિમિત્તે એટલો પરિચય કરતાં શીખવું જોઈએ.

પણ આવી વિષમતાઓ વાર્તાના વેગમાં ખાસ સ્ખલન કરતી નથી. ભાષાન્તર એટલું પ્રવાહી છે કે તે ભાષાન્તર લાગતું જ નથી. અને મૂળ લેખકની લાંબી વાર્તામાં પણ કાર્ય વેગબંધ ચાલે છે, તો આવી ટૂંકી વાર્તા, જેમાં કાર્ય વેગબંધ ચાલવું જ જોઈએ, તેમાં કહેવું શું? ખરે જ વાર્તારસિકોને આ ત્રણ વાર્તા આવકારલાયક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પુખ્યાંજલિ

આ વાર્તાઓ 'Indira and other stories'નું ભાષાન્તર છે. એ પુસ્તકમાં આ ત્રણ વાર્તા ઉપરાંત “વ્યાધાચાર્ય બૃહદ્વ્યાંગૂત્ર” નામનો હાસ્યનો દુયકો પણ છે. પણ આ ત્રણ વાર્તા સાથે તે જરા પણ મેળ ખાય તેવો નથી. આપણા અનુવાદકે તે છોટી દીધા છે તે ચોગ્ય જ કર્યું છે.

આ ત્રણ વાર્તા એક જ પુસ્તકમાં ભેગી કરી છે તેમાં કોઈ ખાસ હેતુ હશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. પણ આ ત્રણ વાર્તામાં એક તત્ત્વ એકસરખું દેખાઈ આવે છે, અને તે જ આ વાર્તામાં ખરું સૌદર્ય ઉપજાવે છે. તે આ વાર્તાની નાયિકાઓનો સ્વભાવ. જે જૂની ધરેડમાંથી નીકળતાં, પોતાનાં બળથી અને કળથી સ્વતંત્ર ચાલે છે અને અચિન્ત્ય મુશ્કેલીઓમાં પણ હારતો નથી.

બંગાળમાં ઓઝલ પડદાનો રિવાજ હતો. ગુજરાતને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવો જડ ઘાલી બેઠેલો તે રિવાજ હતો. બંકિમચન્દ્રે આ રિવાજની મસ્કરી અન્યત્ર પણ કરી છે. નવી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યા પછી આપણું પ્રજામાનસ આ અને આવા બીજા અનેક રિવાજથી મુક્ત થવા ઇચ્છતું હતું અને તે ઇચ્છા સૌથી પ્રથમ કલામાં, નવલોમાં પ્રકટ થઈ. નવા જમાનાની સ્ત્રીનું, કલાકારે કરેલું આ પ્રથમ દર્શન છે.

નવલકાર સ્ત્રીને સ્વતંત્ર વિહરતી અને જગતમાં પોતાનો માર્ગ પોતે નક્કી કરતી જોવા અને જોવારાવવા માગે છે, પણ તેનાં સ્ત્રીપાત્રો હજી પોતાની ઇચ્છાથી ધરેડમાંથી નીકળીને બહાર આવી શકતાં નથી. જે પરિસ્થિતિમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તે છે, ખરું કહું તો તેમને વર્તવું પડે છે, તે

ઉપોદ્ધાત

પરિસ્થિતિ તેમની ઉત્પન્ન કરેલી નથી, પણ અકસ્માતથી આવી પડેલી છે.

આ પરિસ્થિતિની ઘટનામાં આપણે નવલકારની એક વિશિષ્ટતા જોઈ શકીએ છીએ. તે તેની અદ્ભુત રસ જમાવવાની શક્તિ. તેનો અદ્ભુત રસ કંઈક આપણી મધ્યકાલીન વાર્તાને મળતો, વિક્રમ અને બોજરાજની વાર્તાને મળતો છે, અને કંઈક પશ્ચિમની અદ્ભુત રસવાર્તા (romance)ને મળતો છે. ઈન્દરા સાસરે જતાં રસ્તામાં લુંટાય, તેને રખડવું પડે, છેવટે રસોઈનું કામ કરવું પડે, ત્યાં તેને પોતાનો ધણી અકસ્માત મળી જાય, અને તેને તે જીતી લે, એ સર્વ આપણી પ્રાચીન વાર્તાને વધારે મળતું છે. તેણે પતિને જીતી લેવાને કરેલા ઉપાયો, જૂની ભાષામાં કહીએ તો, સ્ત્રીચરિત્ર જ છે. અને છતાં એ વાર્તાની પ્રેરણા મને આધુનિક જણાય છે. તેમાં સ્ત્રીના આધુનિક સ્વાતંત્ર્યની આગાહી છે, અને વાર્તાની ઢગ તો કેવળ આધુનિક છે. બીજી વાર્તામાં સરોજ ઉપનિવિષ્ણુ વિપત્તિ આધુનિક છે, છતાં રથયાત્રાનો પ્રસંગ મધ્યકાલીન છે. અચાત રહી મદદ કરવાની સુંદરલાલની વિચિત્ર રીત ગમે તે જમાનામાં હોષ શકે, પણ માત્ર એક વખત જોયેલા 'સુંદરલાલ' ને પરણવાની સરોજની પ્રતિજ્ઞા મધ્યકાલીન છે; પાછી તેનું સ્મારક કરવાની રીત, તેને શોધવાની રીત, અને છેવટે એ જ સુંદરલાલ છે તેની ખાત્રી કરવાને કરેલી હિલટતપાસ આધુનિક છે. છેલ્લી વાર્તા 'મુદ્રિકા' કેવળ મધ્યકાલીન છે. તે વાર્તાની અદ્ભુતતા મધ્યકાલીન અમતકારની માન્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. ગ્રહપરીક્ષાથી સુવર્ણનો નાની ઉંમરમાં થવાનો વૈધવ્યયોગ, અને લગ્ન પછી

પુખ્તાંજલિ

પાંચ વરસ પતિ પત્ની એક બીજાનું મુખ ન જુએ તો તેથી થતું તેનું નિવારણ, એ સર્વ મધ્યકાલનાં માણસો જ માને. એવી માન્યતાથી વર્તતાં પાત્રોને લીધે જ આ વાર્તાનાં નાયક નાયિકા વિચિત્ર સંયોગમાં આવી પડે છે. તે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વાર્તામાં કોઈ પણ કાર્ય ચમત્કારથી થતું નથી, માત્ર પાત્રો અમુક ચમત્કાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને વર્તે છે. એટલે, કર્તા પોતે આવા ચમત્કારોને માને છે એમ આ વાર્તા ઉપરથી ફલિત કરી શકાય નહિ. પણ ખરી વાત એ છે કે અંકિમચંદ્ર પોતે આવા ચમત્કારો માનતા લાગે છે. 'રજની'માં તેણે વાર્તાના કાર્યમાં ચમત્કારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તેમાં કશું ખોટું નથી. વાર્તાના વાતાવરણને અનુકૂળ રહીને ચમત્કારોનો ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્રણેય વાર્તામાં નવલકાર વાર્તાની નાયિકાને જૂના રૂઢિબદ્ધ ચીલાથી બહાર જતી બતાવે છે. અને તે પણ કોઈ જેવી તેવી બાબતમાં નહિ, પણ સ્ત્રીજીવનમાં અતિ મહત્વના, શીયળને માટે આવશ્યક મનાતા નિયમોમાં. પ્રથમ વાર્તામાં ઇન્દિરા, કોઈ પણ કુલસ્ત્રીને ન છાજે તેવાં સ્ત્રીચરિત્રો કરે છે. તેને એની વાત કરતાં પણ શરમ આવે છે. બીજી વાર્તાની સરોજ પોતાના કુલધર્મ પ્રમાણે પડદો પાળતી હતી.

“ અમારાં બાઈ સાહેબ એમ જ્યાં ત્યાં રજળતાં નથી. કુટુંબના પુરુષમિત્રોને પણ તે મળતાં નથી. ”

આ સ્ત્રી એકદમ જુવાન પુરુષને એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછે છે, અને પોતાની મેળે જ પતિને વરે છે. આ વાતચીત કોઈને કૃત્રિમ લાગે, કોઈને કદાચ નિરર્થક લાગે, પણ એ આદ રાખવું જોઈએ, કે સરોજે એકલીએ જ સુંદરલાલને

ઉપોદ્ધાત

ઝોળખી કાઢવાનો હતો, અને રથયાત્રાની હકીકત સિવાય તેની પાસે ખીજું કશું ઝોળખવાનું એધાણ નહોતું. એ હકીકત તે બહુ ચાતુર્યથી સુંદરલાલ પાસેથી કઢાવે છે. છેલ્લી વાર્તામાં સુવર્ણા પોતે જ કહે છે:

“ મહારાજ ! હું એક દુષ્ટ સ્ત્રી છું. ત્હમારી પત્ની થવાને હું બિલકુલ લાયક નથી. હું આપને કરગરીને વિનંતી કરું છું કે મને છેડો નહિ. મારા આ એકલવાયા જીવનમાં મને મજા છે. આપ મને પરણ્યા હતા એ વાત જ વિસારી મૂકો. ”

પણ આ દરેક જગાએ સ્ત્રી રૂઢિબદ્ધ શીયળના નિયમોનો ભંગ કરે છે તે માત્ર પોતાનું ખરું શીયળ સાચવવાને જ. ઇન્દિરા જેની સાથે સ્ત્રીચરિત્ર કરે છે તે ખીજું કોઈ નહિ પણ પોતાનો જ પતિ છે. પતિ તેને ઝોળખતો નથી. સરોજ પરપુરુષને મળે છે તે માત્ર પોતાના મનના વરેલાને ઝોળખીને પરણવા માટે જ. અને સુવર્ણા વ્યભિચારદોષ વહોરી લે છે તે પણ માત્ર તેના ખરા પતિ તરફના પાતિવ્રત્યને લીધે જ.

નવલકાર નવા જમાનાની સ્ત્રીનું દર્શન કરાવે છે છતાં તેના પ્રશ્નો તે આ વાર્તામાં છેડતો નથી. એ પ્રશ્નોની જરા ઝાંખી થાય ન થાય એટલામાં તો કોઈ મંગલ ભુરકીથી અને પોતાના કવિત્વથી તેને મૂર્છામાં નાંખે છે. ઇન્દિરા તેના પતિને અચાનક મળી ગઈ, તેને મોહમાં નાંખી શકી અને છેવટે પતિએ તેને સ્વીકારી. પણ તેનો નિશ્ચય તો એને આંગણે પણ ન ચડવા દેવાનો હતો. એમ બન્યું હોત તો ? એવી સ્થિતિમાં ઇન્દિરાની કેવી દશા થાત ? એ સ્થિતિમાંથી અચવા ઇન્દિરાએ શું કરવું જોઈએ ? ખીજી વાર્તા ‘સરોજ’માં એવો મંભીર પ્રશ્ન નથી. સરોજને એ અબળપ્યો માણસ ન જડ્યો

પુષ્પાંજલિ

હોત તો ? એ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. સરોજ જરૂર કુંવારી રહી શકત. પણ ત્રીજી વાર્તાનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ છે. સુવર્ણને આંખે પાટા બાંધીને પરણાવી હતી તે પતિ તેનો મનનો વરેલો પુરંદર ન હોત તો ? એ વિષમ સ્થિતિમાં તેનો એ લૌકિક વિધિએ પરણેલા પતિ તરફ શો ધર્મ અને મનથી વરેલા પુરંદર તરફ શો ધર્મ ? આ પ્રશ્ન પ્રશ્ન તરીકે આધુનિક સાહિત્યમાં જ આવે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ પ્રશ્ન જ નહોતો. પ્રાચીન દષ્ટિએ તો, સ્ત્રી એકને પરણીને બીજાને ચ્હાડી એ બીજું કાંઈ જ નહિ, વ્યભિચાર જ. અને લોકવાર્તામાં કાંઈ વિરલ પ્રસંગે લૌકિક વિધિએ પરણેલો પતિ, અન્યમનસ્ક પત્નીને તેના મનના વરેલાને રોંપી આવે, (જેમ દેવરા અને દોલરાની વાર્તામાં બને છે,*) તો એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના. પણ એકેય રીતે પ્રશ્ન તો નહિ જ. આપણા આધુનિક સાહિત્યમાં અને સમાજમાં જ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. પણ બંકિમચંદ્ર આ પ્રશ્નને દૂરથી દેખાડી તેને મંગલમય અંતથી મૂર્ચ્છિત કરી સુવાડી દે છે. એ પ્રશ્નને છેડતો નથી. અને પોતે ધારે તેટલું જ દેખાડે, એવી સમર્થ તેની કલા છે.

બંકિમચંદ્ર જેમ અપૂર્વ ઘટનાઓ યોજવામાં કુશળ છે, તેમ વર્ણન અને ભાષામાં પણ છે. તેનું ગદ્ય પણ લગભગ પદ્યની ભાવનામયતા સુધી જાય છે. મને અસલ બંગાળીનો પરિચય નથી પણ ભાષાન્તરમાંથી એક જ ફકરો આપું છું.

“પ્રજાકરના ઝળહળતા પ્રકાશમાં પહેલી જ વાર આ યુગલે અનિમેષ દષ્ટિએ એક બીજાના રહામે ભેળું. ઉભયે એકી સાથે જ વિચાર્યું, “આપના જેવી ભેડ પણ ક્યાંથી જડે ? માનવ વિહારનાં

* જુઓ રણનિવ કૃતિસંગ્રહ પૃ. ૩૪૪.

સ્થળે સ્થળ ગુદી વળીએ, વિશાળ વસુન્ધરાનાં સાગર સરિતાઓ જોઈ
નાંખીએ, ત્હોય આતું સ્નાયુવાન, આતું મધુર, આતું મનોરંજક,
આતું જીવન્ત ને શાન્તિમય મંદહાસ્ય ફરકાવતું અર્ધાગ મળે? યુગ
યુગની મૈત્રીનાં વિકલ્પ્ય પડળ આજે ઓસરી ગયાં છે; છતાં ય
ઉભય કેવાં ઉન્માદક નવિન ને અજળ ભાસીએ છીએ? વધારે
જાણનાં ને વધારે પરિચીત: છતાં ય વધારે ગૌરવશાળી ને વધારે દૂર.
સ્મરણે સદા ય સાંનિધ્યમાં, છતાં ય અદૃષ્ટપૂર્વ ને ભવિષ્યમાં પણ
નહિ જડનાર. અહો! આ કેવી ધન્ય ઘડી! પ્રણયનો કેવા મધુર
અમત્કાર! ”

અને આ જ નમૂનો અનુવાદકની સફળતાની સાક્ષી પૂરે છે.

વાર્તાસિક વર્ગમાં આ વાર્તાસંગ્રહ આવકાર પામશે
એમ આશા રાખું છું.

આસો વદ ૬.

ગુરુવાર, ૧૯૮૫

રામનારાયણ વિ. પાઠક

નિવેદન

૪૨વી સન ૧૯૨૫ના વરસામાં મુંબાઇમાં ફરતાં ફરતાં વિશ્વવિખ્યાત બંગાલી નવલકથાકાર બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની નવલિકાઓનો મી. એન્ડરસને કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ 'Indira and other stories' મ્હારી નજરે પડ્યો. વાર્તાઓ સુંદર લાગી. ગુજરાતી જનતાને એમાં રસ પડશે એમ લાગ્યું તેથી આજે એ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વાર્તાઓમાં મૂળની વસ્તુ કાયમ રાખી છે. બંગાળી પાત્રોનાં ને સ્થાનોનાં મૂળ નામ કાયમ રાખવાથી સામાન્ય જનતા ગુચવાય ને તેથી વાર્તાનો રસ પ્રવાહ ખંડિત થાય એમ લાગવાથી પાત્રોનાં ગુજરાતી નામો, અને પરિચિત ધામો યોજી ગુજરાતી વાતાવરણ જિલુ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. એમ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે એ વાત નિર્વિવાદ છે છતાં ય આ આછેરો પ્રયત્ન બિવિખ્યમાં સંપૂર્ણ સફલ થશે એવી આશા રાખી કરેલા આ પ્રથમ

પુષ્પાંજલિ

મંથનમાં કંઠક ક્ષતિ રહી ગયેલી જણાય તો ગુણશ વાચકો ક્ષન્તવ્ય મણી આ ન્હાનકડી ગ્રન્થિકાને વધાવી લેશે એવી અભિલાષા છે.

સંવત ૧૯૮૩માં મહાર્ પ્રથમ પુસ્તક ‘નાગાનન્દ’ બહાર પડ્યું. સંવત ૧૯૮૪માં ‘ગુલછડી’ રચાઈ. ને સંવત ૧૯૮૫માં ‘પુષ્પાંજલિ’ પ્રગટ થાય છે. ‘નાગાનન્દ’ની કીંમત ઓછામાં ઓછી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. છ આના પડતર કીંમત હોવા છતાં આઠ આના મૂલ્ય રાખ્યું. પરન્તુ એ યોજના ‘શુકસેલરો’ને આકરી પડી. લેખકોને એક પાછ પણુ ન મળે ને તેમને બે આના મળે તે પણુ તેમને ઓછું પડ્યું. એટલે આ પુસ્તકનું ના છૂટકે એક રૂપિયો મૂલ્ય રાખવું પડ્યું છે. વાચકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકશે કે તેમને માથે મહેં ભાર નથી મૂક્યો. હું જાતે પુસ્તક વેચવા ઘેરેઘેર ફરી શકતો નહિ હોવાથી જ મહારે ‘શુકસેલરો’ની મામણીને કમને માન આપવું પડે છે. હું તો હરપક્ષે ઈચ્છી રહ્યો છું કે આપણા સાહિત્યરસિકો, આપણી સાહિત્ય સભાઓ, આપણાં લેખકસંમેલનો, એવી યોજનાઓ કરે કે લેખકોના લખાણનું ફળ માત્ર વેચનારાઓને જ મળે છે એવી પરિસ્થિતિ બંધ થાય. પડતર કીંમત પર જીજ્ઞ રકમ લઈ લેખકો પોતાના લખણો એવી સદકારી પ્રકાશન સંસ્થાઓને વેચવા માટે સોંપી દેવા તૈયાર થશે જ.

મુરબ્બી રામનારાયણભાઈના વધારે પરિચયમાં તો છેલ્લા પાંચ વર્ષથી જ આવ્યો. પ્રત્યેક પ્રસંગે તેઓ મહારા સાહિત્યજીવનને પોષના રહ્યા છે ને આ વેળા વાત કરી ન કરી ત્યાં તેઓએ સહૃદય સત્કારી ને આ ગ્રન્થિકા સાથે આપેલો ઉપોદ્દાત લખી આપી મહને ખરેખર આભારી કર્યો છે. ભાઈ ગજનન મહને

નિવેદન

પુસ્તક પ્રકાશનના કાર્યમાં અમુલ્ય મદદ આપતા રહ્યા છે તે આ વેળા એ તો તેમના સહકાર વિના એક મહિના જેટલા ટુંક સમયમાં આ પુસ્તક બહાર પાડી શકત જ નહિ. છાપ બૂલો જેવી અનિવાર્ય ઉણપો વાચક વર્ગ નલાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

વિજયા દશમી: ૧૯૮૫. રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ

पिण्डपत्रम्

સ્વ. જય ચંદભાઈ કુબેરદાસ દલાલ

ઘંઘિરા

અન્તે મ્હને સાસરે વળાવવાનું નક્કી થયું. મ્હને અરાઠમું વર્ષ બેઠું હતું; છતાં ય હિન્દુ રિવાજની વિરુદ્ધ હજી મહેં ધર જ્હાર પગ પણ મૂક્યો નહોતો. અમારી સાતિના તડાકોનો તો પાર નહોતો. પરન્તુ મ્હારા પિતાજી શ્રીમંત હતા મ્હારા સસરા ગરીબ હતા. મ્હારા લમ વખતે હું તો છેક બાલક હતી. અમારી સાતિના રિવાજ મુજબ લમ પછી મ્હારા સસરાએ મ્હને તેડવા માણસો મોકલ્યાં; પરન્તુ મ્હારા પિતાજીને મ્હારાથી અળગા થવાનું ગમ્યું નહિ.

“ જમાઇરાજને પ્રથમ કમાતાં તો શીખવા દો. ” તેમણે કહાવ્યું “ અત્યારે તેઓ છન્દિરાને પાલવી પણ શી રીતે શકશે ? ”

મારા પતિ આ પ્રત્યુત્તર પામી ગયા; એમને બાણું જ લાગી આવ્યું. એમને ખોટું પણ લાગ્યું. એમની ઉંમર માત્ર વીસ

પુષ્પાંજલિ

જ વર્ષની હતી. અમારા બન્નેના નિર્વાહ પૂરતું કમાતા થઈ જવાના એમણે સોગંદ લીધા; ને દૂર દેશાવર ઉપડી ગયા. હજી રેલ્વેની જોઈએ તેટલી સગવડ નહોતી. પ્રવાસ કપરો ને ભયથી ભરપૂર હતો. અનેક અગવડો વેઠી તે મુંબાઈ પહોંચ્યા. એમને કોઈની સહાય નહોતી. લક્ષ્મીની તો પ્રથમથી જ અવકૃપા હતી. હતો માત્ર આવતાં સંકટો સ્થાને ઝૂમવાનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય. એમની દૃઢતા આગળ તમામ વિધ્નો નિર્મૂલ થવા જ સરળયલાં હતાં. થોડા જ દિવસોમાં અમે સાંભળ્યું કે એ ધંધે વળગ્યા હતા. અવાર નવાર ઘેર પૈસા પણ મોકલતા થયા. પરંતુ છ સાત વર્ષ સુધી ન તો ઘેર પાછા વળ્યા કે ન મારી ભાળ કાઢી. થોડા જ દિવસ થયા તે પહેલી જ વાર ઘેર આવ્યા હતા. વ્યાપારમાં ઘણા જ પૈસા કમાઈ લાવ્યા હતા, એવી ગપ બોલી હતી.

મારા સસરાએ પૂજ્ય પિતાજીને લખ્યું કે, “ ઈન્દ્રવદન આપના આશીર્વાદથી પાછા ફર્યા છે. આપના પ્રતાપથી હવે પોતાની પત્નીને પાલવવા સમર્થ થયા છે. ” મને તેડવા માણસો પણ મોકલ્યાં. મને મોકલવાની મારા પિતાજીની ઇચ્છા ન હોય તો ઉત્તર વાળવા વિનંતિ કરી હતી. બીજે સ્થલે જોગવાઈ કરી લે તેમ હતા એવું જણાવવા પણ ચૂક્યા નહોતા.

શ્રીમંતાઈ એમને તાજેતરમાં જ વરી હતી. નીતરતા અવિવેક પર મારા પિતાજી માત્ર હસ્યા જ. એમનું છિછરાપણું તે કળા ગયા હતા. મારે માટે એક પાલખી મોકલવામાં આવી હતી. એને છેડે જરીનાં ભરત ભર્યા હતા. ઉપર રૂપેરી ચન્દરવો હતો. એના મોભને છેડે સુવર્ણમયૂરો ફારેલા હતા.

ઇંદિરા

એક દાસી પણ મોકલવામાં આવી હતી. એણે રેશમી વસ્ત્રો સજ્યાં હતાં. ગળામાં સુવર્ણમાલા ચમકતી. ચાર પહાણી ભોંધએ પાલખી ઉપાડતા.

અમારું કુટુંબ પુરાણું ને કુલીન ગણાતું. મારા પિતાજી વહેવાઈના દમામથી જરા પણ અંબળયા નહિ. તેમણે માત્ર આછું સ્મિત કર્યું. “ ઇંદિરા ! હવે ત્હને અત્રે વધારે રાખી શકાશે નહિ. ત્હારે સાસરે જવું જ જોઈએ. પરંતુ ત્હારા વૃદ્ધ પિતાને વિસરતી ના. અવાર નવાર આવતી રહેજે. વૈભવ વિલાસથી ગુમાની ન બનીશ. ”

આમ હું મારા ભાવિ જીવનના ચાલે ચઢી. મારા સસરાનું વતન પડોદરા. અમે અમદાવાદનાં. એટલે પગ રસ્તે પચાસ સાઠ માઈલની અમારે મુસાફરી કરવાની હતી. હું વહેલી ઉઠી. જેવું તેવું ખાઈ લીધું. માર્ગમાં રાતવાસો વેઠ્યા વિના સિદ્ધિ જ નહોતી. અર્થે રસ્તે વાત્રકનાં વાંધાં આવતાં, એકાદ માઈલ ઝાડી લંબાતી. પ્રદેશ લગભગ નિર્જન હતો. નદીના ધરાની ભયંકરતા વૃક્ષોના જીથને ભૂતાવળનો સ્વાંગ અર્પતી. થોડે દૂર એક તૂટી પડેલી ધર્મશાળા હતી. કોઈક એકલવાયેા પ્રવાસી ત્યાં ઘડીક વિરામ કરતો. દૂર દૂર નડીઆદનાં નિશાન ગગડતાં.

લોકો એ માર્ગ વટાવતાં ધણા જ ડરતા, ચરોતરના જહારવટીઆનો ત્રાસ મુલક મશહૂર હતો. મોટા મોટા સંઘોમાં જ પ્રવાસ પ્રારંભાતા વાત્રકનાં વાંધાં લુટારાનાં અભેદ આશ્રયસ્થાન હતાં. ધર્મશાળાને રખેવાળ પણ જહારવટીઆનો મળતિયો ગણતો. પરંતુ મને તો કોઈનો ય ભય નહોતો. મારી સાથે તો કેટલાંય માણસો હતાં. સોળ પરિજનો, ચાર

પુખ્તિ

પડાણી ભોઈઓ ને બીજા તો જુદાં. એ હથિયારબંધ ઘોડેસ્વાર પણ હતા. અમે એ સ્થાને પહોંચ્યા ત્યારે બપોર ચઢી ગયા હતા. ભોઈઓ વગેરે પડાવ નાંખવા બબડવા લાગ્યા. નાસ્તા પાણી કર્યા સિવાય તેમના પગ ચાલે તેમ નહોતા. પેલા ઘોડેસ્વારોએ એ સ્થાનની અફવાઓ વર્ણવી. આનાકાની કરી. પરંતુ અન્ય સર્વ આડા થયા. “આટલા બધા છીએ ને શું થવાનું છે? શી બીક છે? બધાં ય ભૂખ્યાં થયાં છીએ થાક પણ લાગ્યો છે.” અન્તે પડાવ નાંખવાનો નિર્ણય થયો.

નદી કિનારે મારી પાલખી ઉતારવામાં આવી. પાસે જ એક વડનું ઝાડ હતું. જાણે મારા માટે જ શીતલ છાયા પ્રસારી રહ્યું હતું. થોડી વારમાં જ મારા સાથીઓ વેરાઇ ગયા હોય તેમ લાગ્યું. તેમની વાતચીતનો કલરવ દૂરને દૂર જતો લાગ્યો. એટલે મહેં પટોં સ્હેજ હડાવ્યો. સરિતાના નિર્મલ જલ પર નજર નાંખવા હિંમત કરી, સો એક પુટને અંતરે મારા ભોઈઓ લાગ્યું ખાઈ રહ્યા હતા. સહામે નદીના સ્થામ તરંગો ઉછળી રહ્યાં હતાં. સહામી બાજુની ટેકરીઓથી કિનારો ઝખૂમી રહેલો લાસતો. એ પર વિશાલ વનવૃક્ષો ખીચોખીચ ઉગી નીકળેલાં હતાં. દૂર દૂર ચરતી ગાયો કે અન્ય જનાવરોનો અણસારો આછેરો સંભળાતો જલમાં જલચરો ક્રીડા કરી રહ્યાં હતાં. પવનની મંદ મંદ લહરીઓ પાણીનાં તરંગો ઉછળી સૂર્ય કિરણોથી ચમકાવી રહી હતી, કોઇ કોઇ સ્થાને જામેલી વનસ્પતિ ડોલી રહેતી. મારા હથિયારબંધ રક્ષકો અત્યારે નદીમાં નહાવા પડ્યા હતા. એમની ક્રીડાથી ઉડતાં જલશીકરો મધ્યાનના સૂર્યકિરણોમાં હીરાકણીશાં ઝળકતાં, પાલખી ઉઠાવનાર ભોઈઓ સિવાય અન્ય પરિજનો પણ શીતલ

ઇંદિરા

સ્નાનની મોજ માણવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. મારી પાસે માત્ર બે અસહાય અબળાઓ જ હતી. એક મારી દાસી ને બીજી મને તેડવા આવેલી તે. આથી મને જરા ઉચાટ થવા લાગ્યો. માફ રક્ષણ કરનાર મારી સમીપ કેાઇ નહોતું. એ સ્થાન માટે મહેં અનેક ગપાટા સાંભળ્યા હતા. ધીમે ધીમે મારામાં ભય સંચાર થવા લાગ્યો પણ હું શું કરું ? મારા માણસોને પાસે બોલાવવા પણ મારી જીભ ન ઉપડી.

એ જ ક્ષણે પાલખીની બીજી બાજુએ કાંઈ અવાજ થયો. વૃક્ષ પરથી કેાઇ ભારે વજન તૂટી પડ્યું હોય તેમ મને લાગ્યું. મહેં પડદો બાજુએ સંકેલ્યો. ભયમિશ્રિત આતુરતાએ ખંદાર ડોકિયું કર્યું. મ્હારી રહામે જ એક ઉચો ને કાળો મેંજ આદમી ઉભો હતો. નજર નાખી ન નાંખી ત્યાં તો મ્હારી ઉપર આવેલી ડાળીઓમાંથી એક પછી એક અનેક આદમીઓ કુદી પડ્યા. એમાંના ચાર જણે તો મ્હારી પાલખી ઉપાડી હું બોલું ન બોલું ત્યાં તો બધાએ એકઠાં દોડવા માંડ્યું.

જલવિહાર કરનાર રક્ષકોમાંથી કેાઇની નજર મારી પાલખી તરફ વળી. એવામાં મારા પકાણી રક્ષકોએ પણ જૂમ પાડી, “ જુઓ ! જુઓ ! કેાણ છે ? ” જૂમો પાડતા જ તેઓ ખંદાર નીકળ્યા. મારી પાછળ દોડ્યા ત્યારે જ મને રહમજીયું કે હું ખંદારવટીયાના હાથમાં ફસાઈ હતી. મહિલાની મૃદુતા એવા ભયંકર પ્રસંગે કેમ પાલવે ? મારી પાલખીનો બીજો પડદો પણ મહેં ખેંચી કાઢ્યો. મારા માણસો જૂમાજૂમ કરતા દોડી રહ્યા હતા. મને ધડી ભર મારા છૂટકારાની આશા જણાઈ પરંતુ પલકમાં જ તે નિરાશામાં પલટાઈ જેમ જેમ પાલખી આગળ તણાતી ગઈ તેમ તેમ ડાળીએ ડાળીએથી

પુષ્પાંજલિ

બહારવટીઆઓ તૂટી પડતા ગયા. એ બાબુની ઝાડી પણ અતિશય ગાઢી હતી. પાલખી ઉચકનારાઓએ ભર જંગલમાં જ ઝંપલાવ્યું. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેમના બલમાં વધારો થતો જ ગયો. નવા લુટાડોના હાથમાં તો વળા કડીઆળા ડાંગો દષ્ટિગોચર થતી, કેટલાક પાસે તો ધારીયાં હતાં.

આવું ગજબ ટોળું જોઈ મહારા માણસો પાછા પડવા લાગ્યા. મહારા મનમાં નિરાશા છવાઈ ગઈ. મહે વિચાર્યું “પાલખીમાંથી કુદી પડું ?” પરંતુ મહેને ઉચકનાર ધણા ઉતાવળા દોડતા હતા. પાલખીમાંથી કુદી પડવામાં પણ પૂરેપૂરું જોખમ હતું. એવામાં મહારા દિલની દશા કળી ગયો હોય તેમ એક બહારવટીઆએ પોતાની ડાંગ ઉગામી. મહેને દમ દીધો, “બહાર કુદવા પ્રયત્ન કર્યો તો માથું જ ભાગી નાંખીશ.” હું તો મહારે સ્થાને ઠરી જ ગઈ.

મહારા માણસોમાંથી એક જ મહારી પાલખી સમીપ આવી શક્યો. તેણે પાલખીનો હાથો પકડ્યો. પરંતુ એક ક્ષણમાં જ એક લુટાડની ડાંગ તેના માથા પર ઉતરી આવી. બીજી જ પળે તે બેભાન થઈ ઢળી પડ્યો. એને ફરી ઉઠતો મહે જોયો જ નહિ. કદાચ એ ઉભો થવા જ નહિ પામ્યો હોય.

આ જોઈ મહારા બીજા માણસો લુટાડની પૂંઠ પકડતા અટકી ગયા. મહેને ઉચકી જનાર હવે નિરાંતે ભાગી શક્યા. મોડી રાત પછી પણ એમણે દોડવાનું જરૂરી રાખ્યું. અંતે પાલખી નીચે ઉતારવામાં આવી. મહે ચોમેર નજર નાંખી. ફરતું ચોતરફ ગાઢ અરણ્ય હતું. ચારે દિશામાં ગાઢ અન્ધકાર છવાઈ વળ્યો હતો. એક લુટાડએ મશ્વાલ સળગાવી. મહેને મારી

ઇંદિરા

નાંખવાની બીક બતાવી. મ્હારી તમામ ચીજ ઉતારી આપવાનો હુકમ થયો. મહે મ્હારાં બધાંય ધરેણાં ઉતારી આપ્યાં. મ્હને એક ચીથરેહાલ વસ્ત્રયુગલ આપવામાં આવ્યું. એટલે મ્હારો મુસ્તવાન સુંદર પોશાક પણ મ્હારે ઉતારી આપવો પડ્યો. પછી તેમણે પાલખીના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. ચાંદીનું નકસી કામ પણ તમામ ઉતારી લેવામાં આવ્યું. તમામ લાકડાં એકઠાં કરી સળગાવી મૂકવામાં આવ્યાં. એમના કરપીણ કૃત્યનું નામનિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ. પૂરા પરવારી રહ્યા બાદ તેમણે જવાની તૈયારી કરી. મૃત્યુની મૂર્તિ સમા મહાવનના ઘેર અન્ધારામાં, મનુષ્યસંચારથી દૂર દૂર, જંગલી જનાવરોની દયા પર મ્હને છોડી, તેઓએ જવા માંડ્યું. હું ત્રાસથી બૂમ પાડી ઉઠી, “મ્હને ત્હમારી સાથે લઇ જાઓ. ઓ ભલા આદમી ! હું ત્હમારે પગે પડું છું.” મ્હારી દશા તદ્દન વિચિત્ર થઈ હતી. એવા કુષ્ટ મનુષ્યોની છાંયે પણ આશ્રય લીધા વિના મ્હારે છૂટકો નહોતો.

એમાંના એક વૃદ્ધ પુરુષને મ્હારી દયા આવી જણાઈ. તેણે મ્હને મમતાથી કહ્યું, “બહેન ! ત્હારા જેવી સુંદર યુવતીને સાથે રાખી અમે શું કરીએ ? અમારું આજનું કાર્ય જોતજોતામાં બહેર થઈ જશે. ત્હને અમારી પડખે રાખીએ તો અમે જરૂર સપડાઇ જઇએ.”

વચમાં જ એક યુવાને ટહુકો કર્યો, “આવી મોહક મહિલા માટે હું જેલમાં જવા પણ તૈયાર છું. એને મૂકીને જવા આપણું દિલ તો જરાય ચાલતું નથી.” એ ઉપરાંત એ તો ઘણુંય બકી ગયો. પરન્તુ એ અહીં ટપકાવતાં હું તો લજવાઇ મરું છું. મ્હારાથી એવું લખાય પણ કેમ ? પેસો

પુષ્પાંજલિ

વૃદ્ધ ટોળીનો નાયક હોય તેમ જણાયું. એણે પેલા યુવાનને તતડાવી કાઢ્યો. દંડો ઉગામી તે બોલ્યો, “ચુપ, મૂર્ખા! ફરી બોલ્યો તો માયું જ ભાગી નાંખીશ. આપણને એવા લોકો ન પાલવે.” એમ બોલતાં બોલતાં જ તે પોતાના સાથીદારો સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો. એમનો અણસારો સંભળાયો ત્યાં સુધી હું ભાનમાં રહી હોમશ, જરાક શાન્તિ પ્રસરતાં જ હું એ નિરવ અરણ્યમાં મૂર્છા ખાધ ઢળી પડી.

૨

મહને લાગે છે કે હું ઉંઘી ગયો હોમશ. જ્યારે હું ભાનમાં આવી ત્યારે પંખીઓ કિલકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. વનવૃક્ષનાં ગાદાં પલ્લવોમાંથી અરુણનો આછોરો પ્રકાશ મહને આઘ્ઘીટી રહ્યો હતો. હું ઉભી થયો. કોઈ ગામડું શોધી કાઢવા મહારા દિલમાં પ્રેરણા થઈ. મહેં ચાલવા માંડયું. થોડી વાર પછી એક ન્હાના ગામ આગળ હું આવી ચઢી. મહને જે જે મનુષ્યો મળ્યાં તે સર્વને મહેં મહારા પિતાના ને સસરાના ગામની વાટ પૂછી. પરંતુ એવાં નામ તેમણે જીવનભરમાં કદી પણ સાંભળ્યાં જ ન હોય તેમ તેઓ મહારા સામું આભા બની જોઈ રહેતા. થોડી જ વારમાં મહને સમજાયું કે હું વસ્તી કરતાં જંગલમાં વધારે સલામત હતી. કોઈ દિવસ હું ધરની બહાર નીકળી નહોતી. મરદો સાથે બોલવા જતાં જ મહને નવનેજ થતા. પ્રયત્ન કરી બોલવા જતી ત્યાં એમના નયનના ભયંકર ચમકારથી ત્રાસી ચુપ થઈ જતી. તેઓ મહારી મજાક કરતા. અપમાનભરી માગણીઓ કરતા. એવાં પ્રાણીઓને પૂછવા કરતાં મરવું બહેતર. સ્ત્રીઓ તો મહારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર જ દઈ શકતી નહિ. એમનાં મૂર્ખ મુખ મંડલો મહને કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી કલ્પતાં હોય એવો અભિનય

કરતાં. માત્ર એક વૃદ્ધાએ મ્હને કહ્યું: “ બેટા ! તું કાણ છે ? રાજમાર્ગ પર ત્હારા જેવી કુલીન કાન્તાને આમ બટકવું છાજે ? ત્હારી કુમાર્ય ને સૌંદર્ય શા શા ત્રાસ વરસાવશે ? ચાલ, બહેન ! ચાલ. મ્હારી સાથે. ”

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના હું તેની પાછળ પાછળ ગઈ. હું અધમુઠ ચઢી ગઈ હતી. એણે મ્હને થોડું ખાવાનું આપ્યું. અમદાવાદ વિષે એણે સાંભળ્યું હતું. મ્હને ઘેર પ્હોંચ્યાડનારને સારો બદલો મળશે એમ મ્હેં તેને જણાવ્યું. પરન્તુ ઘર ને કુટુંબકબીલાને છોડી તે પરગામ કેવી રીતે જઈ શકે ? એવા જડભરત જેવા જવાબથી હું નિરુત્તર બની ગઈ. છેવટે એણે જણાવેલા માર્ગે હું ફરી ઉપડી. સન્ધ્યાકાળ સુધી મ્હેં ચાલ્યાં કર્યું. હું દુઃખથી કંટાળતી ગઈ. મ્હને વધારે ને વધારે થાક લાગતો ગયો. માર્ગમાં કોઈ વટેમાર્ગી મળતા. અમદાવાદ કેટલું દૂર હશે એ વિષે હું પરપુષ્ક કરતી પરન્તુ તેઓ આભા બની ચંબી જતા. કોઈ હું ક્યાંથી આવી હતી એ પૂછતા. મ્હેં પેલી વૃદ્ધાના ગામનું નામ દીધું. હું મ્હારા ધ્યેયથી દૂર ને દૂર જતી હતી એમ ઉત્તર મળ્યો. અમદાવાદ તો હજી એ દિવસની વાટે રહ્યું.

ભય ને નિરાશાથી હું વિજ્ઞાન બની ગઈ. પેલો વટેમાર્ગી ક્યાં જતો હતો તેની મ્હેં તપાસ કરી. પાસે આવેલા ખેડા ગામ તરફ એ જતો હતો. થું કરવું તેની મ્હને ગમ ન પડી. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલી. અમે ગામમાં પ્હોંચ્યાં. મ્હારે કાને ઘેર જવું હતું તે જાણવા તે માણસે પ્રયત્ન કર્યો. મ્હેં જણાવ્યું કે હું તદ્દન અજ્ઞાણી હતી; કોઈને ય ઓળખતી નહોતી. કોઈ ઝાડ નીચે પડી રહી રાત્રિ ગાળવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો એમ મ્હેં જાહેર કર્યું.

પુષ્પાંજલિ

“તહમે શી ન્યાત છો ?” તેણે પૂછ્યું.

“બ્રાહ્મણ” મહે ઉત્તર દીધો.

“હું પણ બ્રાહ્મણ છું” તે બોલ્યો. “તહમને હરકત ન હોય તો મ્હારી સાથે ચાલો. તહમારો પોશાક ચીથરેલાલ બની ગયો છે. છતાં પણ હું કહી શકું છું કે તહમે કોઈ સારા ધરનાં છો. હલકા વર્ણમાં તહમારા જેવું માણસ ભાગ્યે જ મળે.”

આહ સૌંદર્ય ! મ્હારી સુન્દરતાની ચાલુ વાતોથી હું કંટાળી ગઈ હતી. પરંતુ એ બ્રાહ્મણ વૃદ્ધ હતો. વંદનીય દેખાતો હતો. હું એની સાથે થઈ.

એ બ્રાહ્મણને ઘેર મહે રાત ગાળી. એ દિવસના બચ ને ગભરાટ પછી હું શાન્તિથી ઉંઘ લઈ શકી. તેથી જરા સ્વસ્થ થઈ. સહવારે હું ઉઠી ત્યારે મ્હારાં તમામ અંગો કળતાં હોય એમ લાગ્યું. મ્હારા પગે સોજા ચઢી ગયા હતા. બેસવાની પણ પૂરી તાકાત નહોતી.

નિર્માલ્ય હાલત હોવાથી એ બ્રાહ્મણને ઘેર જ રહેવાની મ્હને ફરજ પડી. એ તથા એની માયાળુ પત્ની મારી દયા ખાતાં પરંતુ અમદાવાદ પહોંચવાનો એક પણ ઉપાય મ્હને જડ્યો નહિ. કોઈ પણ સ્ત્રી એ રસ્તાની ભોમીયણ નહોતી. મારી સાથે આવવાને પણ કોઈ તૈયાર થાય તેમ નહોતું. મરદો તો ઘણા ય મળ્યા આવે પરંતુ મરદોને છાંયે ચઢતાં મ્હને બચ લાગતો. વળી પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ મ્હને એમ કોઈને આશરે છોડે તેમ નહોતા એક વાર તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો “આ બધા હલકા મનુષ્યો છે. એમનો વિશ્વાસ ન કરીશ. એમના મનમાં શું હશે એ મારાથી કહું જતું નથી. એક કુલીન બ્રાહ્મણ થઈ એવાઓની સાથે હું ત્હને જવા પણ દઈ શકું નહિ.” મહે પણ અન્તે તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

ઇદિરા

એક દિવસ મહે સાંભળ્યું કે કૃષ્ણલાલ નામે એક શ્રીમંત તેમના કુટુમ્બ સાથે મુંબાઇ જનાર હતા. મહેને લાગ્યું કે મહારા છુટકારાની પળ આવી. મહારા તેમ જ મહારા શ્વસુરના ધરથી મુંબઈ દૂર હતું એ વાત ખરી; પરંતુ મારો એક દૂરનો સગો મુંબાઈમાં નોકરી કરતો હતો એની મને ખબર હતી. મહેને લાગ્યું કે એક વાર હું મુંબાઇ પહોંચીશ એટલે મારા એ સંબંધીને શોધી કાઢતાં વાર નહિ લાગે; પછી મહારે ઘેર પિતાજીને સંદેશો તો મોકલાવી શકીશ જ.

તેથી મારા આશ્રયદાતાને મહે એ વાત જણાવી એ પણ મહારી વાતમાં સંમત થયા. “કૃષ્ણલાલ!” એમણે કહ્યું, “એમને તો હું ઘણી જ સારી રીતે પિછાનું છું. હું જાતે જ તહેને એમની પાસે લઈશ. એ ઘણા જ સારા ચારિત્ર્યવાળા ને વયોવૃદ્ધ પુરુષ છે. હું ત્હારી ખાસ બલામણુ કરીશ.”

મહેને કૃષ્ણલાલભાઈને ઘેર લઇ જવામાં આવી. મહારા આશ્રયદાતાએ મહારી ઓળખાણુ આપી “ઇદિરા કુલિન કુટુમ્બનું ફરજંદ છે” તેમણે કૃષ્ણલાલને કહ્યું. “એક કમલાગ્ય પ્રસંગે એ આમ બુદ્ધી પડી છે. તમે આ અનાથ યુવતીને માત્ર મુંબાઈ લઇ જશો. એ એનો રસ્તો શોધી લેશે.” કૃષ્ણલાલ કેટલીક વાટાઘાટ પછી કબુલ થયા એમના સ્ત્રી મંડળમાં મહેને સ્થાન મળ્યું બીજે જ દિવસે અમે બધા મુંબાઈ જવા ઉપડ્યાં. થોડોક પગરસ્તો કાપી અમે વહાણમાં બેઠાં. નાવ મુંબાઈ તરફ હંકારાયું.

થોડા દિવસોમાં જ અમે મુંબાઇ પહોંચ્યા. કૃષ્ણલાલભાઈ વેપાર અર્થે જ મુંબાઇ આવ્યા હતા. મહારો સંબંધી ક્યાં રહેતો હતો તે વિષે તેમણે એક દિવસ મહેને પૂછ્યું. મહેને તો કશી ય

પુખ્તાંજલિ

ખબર નહોતી. એમનું સરનામું પણ સ્મરણમાં નહોતું. મને કશી ગમ નહોતી. મારી સાદાઇમાં મ્હેં વિચાર્યું હતું કે અમદાવાદ પેઠે મુંબાઇ પણ મોટું ગામડું હશે. ગામના આગેવાન મનુષ્યોને બધા ય ઓળખતા હશે. પેલા સંબંધીનું માત્ર નામ લેવાથી જ મ્હને તેનું ઠેકાણું કોઇ પણ વ્યક્તિ બતાવશે એમ મ્હેં ધાર્યું હતું

પરંતુ મુંબાઇ ! પથરના મકાનનો અનન્ત સિંધુ ! એ અકલિત સૃષ્ટિમાં મારા સંબંધીને ક્યાં શોધવો ? હું કશો ય ઉપાય વિચારી શકી નહિ. કૃષ્ણલાલભાઈએ ઘણી જ ઉદારતા દાખવી મારે માટે તપાસ કરવા માંડી. પરંતુ મુંબાઇ જેવા ગામમાં એક સાદા ગામડિયાને નામ માત્રથી કોણ ઓળખે ?

મુંબાઈનું કામ પત્યા પછી કૃષ્ણલાલભાઈને તો આગળ જવા વિચાર હતો; ને પછીથી તે ખારોખાર ઘર તરફ પાછા વળનાર હતા. મારે શું કરવું ? હું રડી પડી.

મારા એ માયાળુ મિત્રે મને આશ્વાસન દીધું “ જુઓ જ્ઞેન ! રામરાયભાઈ કરીને મારા એક મિત્ર છે. તે આપણી પાડોશમાં જ રહે છે. ગઇ કાલે તેઓ મને મળ્યા હતા. એમને એક રસોઇ કરનાર બાઈની ખાસ જરૂર છે. આપણા દેશમાં પણ કેટલીક બાઈઓ વખાની મારી રસોઇનું કામ કરે છે. કોઈની શોધ કરવા એમણે મ્હને વિનંતિ કરી છે. મ્હેં પણ તપાસ કરવા વચન આપ્યું છે. હું ત્હમને કહું છું કે ત્હમારે આ તક ન ગુમાવવી. ત્હમારા માટે મ્હને તો બીજો કોઇ જ માર્ગ સુઝતો નથી. મ્હારે પણ ત્હમને સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઇએ કે હું તમને મ્હારી સાથે લઇ જઇ શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. તેમ છતાં ય તમે મ્હારી સાથે આવો તો અત્યારે છો તેથી વધારે સારી સ્થિતિમાં મુકાવ એવો સંભવ નથી. ત્હમે અહીં રહેશો તો કોઈ દિવસ પણ ત્હમારા સગાનો પત્તો મેળવી શકશો ”

ઇંદિરા

કૃષ્ણલાલભાઈ જે કહે તે કબુલ રાખ્યા સિવાય મ્હારો કયાં છૂટકો હતો ? પરંતુ મ્હારા સૌહાર્યથી નિપજતી મ્હારી પીડાનો મ્હને વિચાર આવ્યો. હું તો દરેક પુરુષને મારો શત્રુ સહમજતી થઈ ગઈ હતી. એટલે મ્હેં સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન કર્યો, “રામરાયભાઈની ઉંમર કેટલી હશે ?”

“મારા જેટલી”

“એમનાં પત્ની જીવે છે ?” મ્હેં બીજો પ્રશ્ન કરવાની ધૃષ્ટતા કરી.

“એમને બે પત્નીઓ છે !”

“એમના કુટુંબમાં બીજા મરદો છે ?” મારી પ્રશ્ન પરંપરા આગળ વધી. કૃષ્ણલાલભાઈએ જવાબ વાળ્યો કે બીજી સ્ત્રીથી એમને દશેક વર્ષનો પુત્ર હતો. એક અન્ધ ભત્રિજો પણ હતો. એવી પરિસ્થિતિમાં ના પાડવાનું કોઈ પણ કારણ મ્હને જડી શક્યું નહિ. બીજો જ દિવસે કૃષ્ણલાલભાઈએ મ્હને રામરાયભાઈને ત્યાં મોકલી દીધી. એમના ઘરમાં હું રસોઈ કરવા રહી. મારા લલાટે એવું લખાયું હશે ! મ્હારે રસોઈ કરી દહાડા કાઢવા પડશે એનો સ્વપ્ને પણ કોને ખ્યાલ હતો !

૩

રામરાયભાઈને ઘેર પહેલો જ વિચાર મ્હારા પગારમાંથી ઘેર જવા જેટલું ખચાવવાનો થયો. પરંતુ અમદાવાદ કેમ જવું એ સલાહ આપનાર કોઈ મળ્યું નહિ. આખો જન્મારો હું ઘરમાં ગોંધાઈ રહી હતી. અમદાવાદ કયી દીશામાં આવ્યું તેની પણ મ્હને ખબર નહોતી. મ્હારે જોઈતી માહિતી કોણ આપે ? આખું વર્ષ પસાર થઈ ગયું. એવામાં એકાએક મ્હારા અંધકારભર્યા

પુષ્પાંજલિ

માર્ગમાં એક પ્રકાશકિરણ ઝળક્યું. વર્ષા ઋતુનાં વાદળોમાં વીજળી ઝણકતાં મહારો સારો ગ્રહ નજરે ચઢ્યો.

એક દિવસ રામરાયભાઈએ મહેને પાસે બોલાવી કહ્યું “આળે આપણે ત્યાં એક ખાસ મહેમાન જન્મવા આવનાર છે. “ તે મહારા ખાસ રનેહી છે. મહોટા શરાફ છે. બહુ કામના માણસ છે. જોજો, રસોઈમાં કહેવાપણું ન રહેવું જોઈએ. ”

મહારાથી બનતું મેં કર્યું. મહારે જ પીરસવું એમ રામરાય-ભાઈની આજ્ઞા હતી. બન્ને સાથે જ જન્મવા બેસવાના હતા.

બધી યે વાનીઓ પીરસી થાળ મૂક્યા કે તેઓ આવ્યા. તુરત જ હું ગરમાગરમ ભજ્યાં પીરસવા ગયો. મેં આંધું ઓઢેલું તો હતું જ. પરંતુ સ્ત્રીઓ ધુમટામાં ચ કયે દિવસે સખણી રહે છે ? મહારા શેઠના મહેમાનને મેં બરાબર જોઈ લીધા.

એમની ઉંમર ત્રીશક વર્ષની હશે. એમનું મુખમંડળ સુંદર હતું. એમની આકૃતિ મને ગમી. કોઈ પણ સ્ત્રી અંબાય એવા તે મોહક હતા. ભજ્યાં પીરસતાં પીરસતાં પણ મેં એમના તરફ ખીજ નજર નાંખી લીધી. એટલામાં એમણે ઉચું જોયું. મહારી નજર એમના ઉપર ઠરી હતી એ તે કળી ગયા અંધારધેરી રજનીમાં જવાલાની જ્યોત પણ વધારે ચમકે ઢાંકેલાં નયનો પણ એવાં જ એ પણ આકર્ષીયા હોય એવું મને લાગ્યું. આછેં સ્મીત એમના અધરદય પર ફરકી રહ્યું. હું એકલી જ એ જોઈ શકી. ગભરાટમાં બધાં ચ ભજ્યાં એમના થાળમાં નાંખી હું અંદર દોડી ગયો.

હું અર્ધી શરમાઈ અર્ધી હરખાઈ લજ્જા કરતાં આનંદનું પ્રમાણ વધારે હતું. મહેને એવી રીતે આહ્વાદનાર એ પ્રથમ જ

ઇંદિરા

સ્મીત હતું. મહારા સામું જોઇ એવી રીતે પહેલાં કામ પણ હસ્યું નહોતું. એ હાસ્યની સરખામણીમાં મહેને બીજા મરદોનાં હાસ્ય ઝેર જેવાં લાગ્યાં.

મહેને આમ લખતી જોઇ સહુ કોઈ ચીઢાય—સહુ કામ મહેને બેશરમ ગણે. પ્રેમમાં પડવાની રીત હું પારખી શકતી નથી એમ માને. ખરેખર ! હું પ્રેમપાશે બન્ધાઇ ચૂકી હતી. હું પરણેલી હતી. છતાં ય મહારું જીવન એક વિધવાના જીવન જેવું જ વ્યતીત થયું હતું. મહારા પતિને મહે એક જ વાર અમારી લગ્નવેદી આગળ જોયા હતા. એ વેળાએ હું તો માત્ર દશ જ વર્ષની હતી. મહારી યુવાનીની બધીએ કામનાઓ વણકાલી વેડકાઈ ગઈ હતી. એવા ઉડા જલમાં કાંકરો નાખવામાં આવે તો પાણી ખૂબ જ ઊંચે ઉડે એમાં શી નવાઈ ?

પરંતુ આમ કહેવાથી કાંઈ મહારું કલંક ધોવાઈ જતું નથી, ગમે તે કારણ હોય—કશું ય કારણ ન હોય—છતાં ય પાપ તે પાપ જ છે. માત્ર કારણો રજી કરવાથી પાપથી પરવારી જવાતું નથી. પરંતુ મહારા જીવન ભરમાં આ પહેલું જ પાપ હતું.—એવી જાતનું તો છેલ્લું જ હતું.

રસોડામાં આવતાં જ મહારા મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો. “ એમને મહે પહેલાં કંઈક જોયા છે. ” મહારી શંકા નીવારવા હું ફરીથી ત્યાં ગઈ. મહે ફરીથી છૂપી નજરે જોયું. ધારીને જોયું. મહેને સમજાયું.

એ જ ક્ષણે રામરામભાઈએ શાક મગાવ્યું. શાક તો ઘણું ય બનાવ્યાં હતાં. પરંતુ આ વેળા એમાંનું એક નવિન જ મિશ્રણ લઇ હું અન્દર ગઈ. મહારા એ મીઠાબાન પણ મહારી પ્રથમ દષ્ટિ નહોતા વિસરી ગયા એ મહેને તુરત જ

પુષ્પાંજલિ

પરખાયું. એમણે રામરાયભાઈને કહ્યું “ આજે રસોઈ સરસ થઈ છે. ”

રામરાયભાઈ એ વચનનો મર્મ ઉઠેલી શકે તેમ નહોતું. તેઓ માત્ર હકાર જ બણ્યા, “ ઠીક રાંધે છે. ”

પરંતુ હું તો રહમજી. એક ચાલાક પીરસનાર યુવાન કલ્પનાને કેવી નચાવે છે તેની પ્રતીતિ કરાવવા નિશ્ચય કર્યો.

“ એક બે શાક તો ” મહેમાને આગળ ચલાવ્યું, “ અમારી બાળુએ કરે છે એવી રીતે બનાવ્યાં છે. ”

“ તે જ ”—મહે ફરી વિચાર્યું. સત્ય વસ્તુરિચિતિ પણ એવી જ હતી. એક બે શાક મહે અમદાવાદી રીતે વધાર્યા હતાં. “ હશે ” રામરાયે ટુંકામાં જ પતાવ્યું, “ આ બાઈ આ બાળુની નથી. ”

મહેમાને આ તક સાંધી. બરાબર નજર બાંધી મહેને પૂછ્યું “ તહે કયા ગામના ? ”

કહું કે ન કહું—હું વિચારમાં પડી. અન્તે મહે જાહેર થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તુરત જ મહેને બીજો વિચાર આવ્યો. મહારે એમને સાચુ કહેવું કે જીતું ? મહે જીતું કહેવાનો જ નિર્ણય કર્યો. હું એવા નિર્ણય પર કેમ આવી એ તો મહિલાનાં મન કપટી કે કપટકળાનાં શોખીન બનાવનારને બબર. જરૂર પડશે તો ગમે તે વખતે સત્ય જાહેર કરાશે એમ મહેને લાગ્યું. એ પણ તો અસત્ય બોલવામાં જ મહેને સાર જણાયો. “ નડિયાદનાં ”—મહે ઉત્તર દીધો.

એ જરાક ચમક્યા. થોડીવાર ચંબ્યા. પછી ધીમે સાદે બબડ્યા—“ નડિયાદ ! બહારવટીયાનું ધામ ! ”

ઇંદિરા

“ જ ”—એ ઉત્તર લખતાં અત્યારે પણ હું શરમાઉ છું.
તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ.

એ બધો ય વખત હું થાળી ઝાલીને ઉભી જ રહી હતી.
મરદો સ્થામે એમ ઉભા રહેવું અસભ્ય ગણાય એ વાત જ
હું ભૂલી ગઇ. એ પણ ખાવામાં ઢીલા પડ્યા. રામરાયભાઇએ
એથી ટકાર કરી—“ ઇન્દ્રવદન! થાળી કેમ ખાલી
નથી થતી ? ”—

હું પણ એટલું જ સાંભળવાની વાટ જોઇ રહી હતી.
“ ઇન્દ્રવદન ! ” એ નામ તો પહેલાં પણ સાંભળ્યું હતું. મહેને
ઘડીભર એમ જ થયું કે બાણે એજ મહારા પતિ.

હું રસોડામાં પેસી ગઇ. થાળી પછાડી આનન્દમાં ઉન્મત્ત
બની ગઇ. બહારથી રામરાયભાઇની જૂમ સંભળાઇ “ એ
શું પડ્યું ? ”

હું ઝખકી “ એ તો જરા થાળી સરકી ગઇ ”

“ હવે મ્હારે શું કરવું ? ” થાળી પછાડતાં જ મહેને
વિચાર આવ્યો. “ મહારા હૈયાના દારને મ્હારી સમક્ષ રજુ
કરવાનું વિધિને રુચ્યું તો નારીસુલભ નમ્રતામાં મ્હારે એ તક
એળે ન જ જવા દેવી જોઇએ.” પલકમાં જ મહેને નિર્ણય
કરી લીધો. ઇચ્છા ન હોય તો પણ મહેને જોયા વિના
દિવાનખાનામાં જઇ જ ન શકે એવા રથાને જઇ હું ઉભી
રહી. મહેને ઘડીભર વિચાર્યું, મહેને ફરી જોવાની તજવીજ ન
કરે તો એ મરદ જ નહિ. ” ધુમટો દૂર કરી તદ્દન ઉઘાડા
વદને હું ઉભી. દિવમાં તો કંઇ કંઇ થઇ ગયું.

પ્રથમ રામરાયભાઇ પસાર થયા. આબુઆબુ શું બનતું
હતું એ તરફ એમનું તો લક્ષ જ નહોતું. એમનું ધ્યાન ન

પુખ્યાંજલિ

એચાચ માટે હું જરા દુઃખામ પણ ખરી. પછી આવ્યા શ્રીમાન ઇન્દ્રવદન. ચામેર કંઠક શોધ કરી રહ્યા હતા. મહારૂં દિલ ઘડકી રહ્યું. અન્તે એમની નજર મહારા પર ઠરી. એમના દિલનો મર્મ તો હું ક્યારની ચે કળી ગઈ હતી. અમારી નજર મળી ત્યાં તો—હું શું કહું? મુઝાઈ જાઉં છું. જેમ ડંખ મારતા પહેલાં ફણીધર પોતાની ફણા પુલાવે છે તેમ નારીનાં નયનો પણ—મહારી દષ્ટિમાં છલોછલ ઝેર કેમ ન ભરે? એ મહારા પતિ જ હતા. પછી એમ કરવામાં દોષ પણ શો? સાચું કહું? મહારા નયનખાણથી એ વિહ્વલ જ બની ગયા.

રામરાયભાઈને ત્યાં હીરા નામની એક દાસી પણ હતી. અમે એક બીજા સાથે લગ્ન ગયાં હતાં. રોજનાં સાથી એટલે દિલ મળ્યા વિના રહે જ નહિ. એને મહેં બોલાવી “હીરુ! પેલા મહેમાન આવ્યા છે ને!—એ રહેવાના છે કે જવાના? જરા ખખર કાઢી લાવ તો. મહોટી કૃપા થશે. મહારી જાહેન નહિ?” હીરા હસી પડી “વાહરે મહારી બાઈ! આપને પણ માયા લાગી કે?” મહારાથી પણ હસી જવાયું.” એ પણ જગજૂની વાત. વારાફરતી વારો. હવે ભાષણ મારવું બન્ધ કરી ત્હારાથી કામ બનશે કે કેમ એ જણાવને. પાછળથી સદમજાશે કે કશુંય અણધટતું નથી થતું.” “ઠીક—મહારી બાઈ!” તે બોલી, “ત્હમે છો એટલે શું કહે? બીજાને માટે તો એક ડગલું પણ ન ભરે.” “ગરબ બિચારી હીરા! એનું ધર્મસંભાળણ એટલેથી જ કપામ ગયું.” તે ગમ. મહને તો એમ લાગ્યું કે એને ગયે જુગના જુગ વીતી ગયા. જલવિહોણી માછલીની પેઠે હું તરફડી રહી. એવામાં તે આવી. મર્યાદા મૂકી તે હસી પડી. “આપણા મીજમાનને જરા ઠીક નથી

છંદિરા

એટલે જરા આડા થવાની ધમ્મ છે. શેઠે એમના કાજે પથારી કરવાની આરા કરી છે.”

“ ઠીક થયું. ” મહારાથી બોલાઈ જવાયું “ પણ-બપોરે તો એ જનાર જ હશે. ” મહારાથી પૂછતાં પૂછાઈ ગયું.

“ ના બહેન ! ના. ” હીરાએ લેકો કર્યો. “ હું અન્દર ગઈ ત્યારે રામરાય શેઠ સાથે એ જ વાટાઘાટ થતી હતી. ધંધાના કાંઈ હિસાબ ઉકેલવાના હોવાથી તે આજની રાત અહીં જ ગાળવાના છે. ”

“ હિસાબ કરતાં તે વળી એવડી વાર થાય ? ” મદને શંકા થઈ.

“ ચોપડા જ દુકાને પડ્યા છેને. ” હીરાએ મદાઈ સમાધાન કર્યું, “ સાંજે શેઠ માણસ મોકલી ચોપડા મંગાવી લેશે. રાત્રે નિરાંતે દિસાવ થશે. ”

આ સાંભળી હું ખુશી તો થઈ જ. છતાંય હિસાબ કરવાની વાત મદને તો કેવળ બદનારૂં જ લાગી. મહેં તો એમને પિછાની લીધા હતા એટલે એ રોકાય તેમ ધમ્મું એમાં કશું જ બોલું ન કહેવાય. પરંતુ એ તો મદને ઓળખી જ શક્યા નહોતા. હું પરણી ત્યારે કદાચ એમણે મદને જોઈ હશે. એમનામાં બહુ ફેર નહોતો પડ્યો. પરંતુ હું તો દશ વર્ષની બાલિકા મટી વીસેક વર્ષની નવચૌવના બની રહી હતી. મહારામાં સ્વાભાવિક જ આસમાન જમીનનો ફેર પડે. એટલે મદને પરસ્ત્રી ગણુતા હોવા છતાંય મહારા આકર્ષણથી જ એ રોકાય એ જરાય ઠીક ન ગણાય. મદાઈ દિલ ડંખી રહ્યું. ગમે તેમ પણ એ મહારા પતિ હતા. હું તેમની પત્ની હતી. મહારાથી એવા વિચારો થાય જ કેમ ? પરાણે એ કલ્પનાઓ મહેં હાંકી કાઢી. જ્યારે

પુખ્તાંજલિ

એ મહને મહારા થઇ મળશે ત્યારે એમની એ મલીન વાસનાઓ
હું નિર્મૂલ કરીશ એવો મહેં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

૪

રાત્રિ પડી. સઘળું નિરવ થઈ ગયું. સમય થતાં સહુ
નિદ્રાધીન થયાં. મોડી મધ્યરાત્રે હું ઉઠી. પરાણાના શયન-
મન્દિરને પંથે વળી. મહારા પતિ એકલા જ ત્યાં સુતા હશે એવી
મહારી ખાત્રી હતી. મહાઈં તમામ આત્મખળ એકઠું કરી મહેં
સાહસ એડયું.

ઐવનને આંગણે ચઢ્યા પછી મહારા પતિ સાથે આ ખેલી
જ મુલાકાત હતી. ગર્વ ને લજ્જાના મહારા દિલમાં થતા વિચિત્ર
મિશ્રણની શી વાત કરું? આમ હું બોલકણી તો ઘણીયે છું.
પરન્તુ એમને પ્રથમ સંબોધવા મહારી જીભ જ ઉપડી નહિ.
મહારાથી નહિ જ બોલાય એમ ઘડીભર મહને લાગ્યું. મહારાં
અંગેઅંગ કમ્પી ઉઠ્યાં. મહારા હૃદયનો થડકાર પણ સંભળાવા
લાગ્યો. મહારી જીભ સુકાઈ ગઈ. મહેં સીવાધ ગયું એટલે
રુદન સિવાય બૈરાંની જાતને અન્ય શું સુઝે ?

પરન્તુ એ મૂર્ખ મહારાં અશ્રુને ઓળખી શક્યા નહિ. એ
બોલ્યા—“ પણ રડે છે શું કરવા ? મહેં ક્યાં ત્લને બોલાવી
હતી ? ત્હારી જાતે જ તું અહીં આવી ને વળી પાછી રડે છે ? ”

આ ફર વચનો મહાઈં હૃદય વીંધી આરપાર નીકળી ગયાં.
મહને એમણે બેશરમ લલના ધારી ? શું હું એમની કૃપા યાચવા
નીકળી હતી ? મહારાં આંસુ ફરી ઉભરાયાં. એક ક્ષણભર બધો
ય ભરમ ફેાડી નાંખવા વિચાર થઇ આવ્યો. એમનો તુચ્છકાર
મહારાથી ન ખમાયો. પરન્તુ જરા વિચાર કરતાં મહને જણાયું
કે જો હું તેમને સત્ય વાર્તા જણાવીશ તો એ માનશે જ નહિ.

ઇદિરા

રાખે. મહાર્જી વતન મેં નડિયાદ જણાવ્યું હતું. એમની પત્નીના ગુમ થયાની હકીકત મેં સાંભળી હશે એમ તે ધારી લેશે. પૈસા ખાતર એમની પત્ની બનવા હું તૈયાર થઇ છું એમ તે માનશે. કદાચ એવો વહેમ ભરાઇ જાય તો દૂર થવો મુશ્કેલ થઇ પડે. ખરી વાતની ખાત્રી પણ હું એમને શી રીતે આપી શકું ? મેં નિઃશ્વાસ મૂક્યો. અશ્રુ લોહી નાખ્યાં. એમને વાતે વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. આડાંચવળાં ગળ્યાં હાંક્યા પછી તે બોલ્યા—

“ત્હમે નડિયાદનાં છો એ જાણી હું ઘણો જ અજ્ઞ થયો. એવા ભયંકર સ્થાનમાંથી ત્હમારા જેવી જાજરમાન કુમળી કળી ઉત્પન્ન થઈ શકે એવું મહારી કલ્પનામાં પણ ન આવે. હજી પણ એ મહારાથી મનાતું નથી, એવા ત્રાસભરો સ્થલમાં આવી મોહક લલના રહી જ કેમ શકે ?”

આ શબ્દોથી મહારા સ્ત્રીચરિત્રને આવી મળી.

“એક ગરિય દાસીને આમ ચીઠવવાથી આપને શો ફાયદો ?” મેં શરૂઆત કરી. “અમારા દેશમાં તો ત્હમારાં પત્નીની સુંદરતાનાં વખાણુ થતાં હતાં. પછી એમની કાંઈ ભાળ મળી ?”

“ના” તે ઠંડે અવાજે બોલ્યા. ત્હમને ઘર છોડયે કેટલાં વર્ષ થયાં ?”

“ત્હમારી પત્ની ગુમ થયાં એ અરસામાં જ હું આ તરફ નીકળી આવી હતી. પરંતુ આપ તો ફરીથી અવસ્થ લગ્ન-બન્ધનમાં પડ્યા જ હશે.”

“ના”

મેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

પુખ્યાંજલિ

એ ફરી નહોતા પરણ્યા એ જાણી હું ધણી જ ખુશી થઈ.
“ત્હારા જેવા મ્હોટા લોકોને ફરી પરણતાં વાર શી ?”
મ્હેં આગળ ચલાવ્યું “પરન્તુ પ્રથમ પત્ની ફરી સાંપડે તો
પૂરી પંચાત થાય.”

એ ભલા આદમી સ્પૃહાહીન હાસ્ય હસ્યા “એમાં વળી
પંચાત શી ?” એમણે સ્હામો પ્રશ્ન કર્યો. એ પાછી આવે
તો એને પેસવા જ ન દઉંને. એવીને ધરમાં રાખીએ તો કેટલું
ખરાબ દેખાય ? આટલા દિવસોમાં એની નાતજાતનું ચે ઠેકાણું
નહિ રહ્યું હોય.”

વજ્રપાત થયો. પલકવારમાં મ્હારી આશાઓના કિલ્લા તૂટી
પડ્યા. મ્હેં ખરી ઓળખાણ આપી હોત તો એમણે પત્નીપદે
ન જ સ્થાપી હોત. પરન્તુ એવાં કૂર વચ્ચે હૈયાનાં હીર શાને
વેડશી નાંખવાં ?

છતાંય મ્હેં હિમત એકઠી કરી પૂછ્યે જ રાખ્યું. “પણ
કદાચ એને મળો તો ?”

“એની સાથે જરાય સંબંધ ન રાખું” તે નિશ્ચયાત્મક
અવાજે બોલી રહ્યા હતા.

હૃદયહીન પત્થર ! હું તો જમીન સાથે જડાઈ ગઈ. મ્હને
અંધારાં આવ્યાં. નિરાશા ને તિરસ્કારથી હું ધ્રુંધવાઈ ઉઠી.

મ્હારા પતિરાજના પલંગની પડખે બેસી હું મનમાં બખડી—
“કાં તો ત્હમે મ્હારો સ્વીકાર કરશો—કાં તો પુનિત આર્ય વિધવાની
ચેટું હું પ્રાણુ પાડીશ.”

૫

મ્હેં મ્હારા વદન પરથી ચિન્તાને ઊરાડી મૂકી. મ્હારી
સ્મિતભરી નજરથી તેની ઉડતી કલ્પનાને મ્હેં આકર્ષી હતી એ
હું ખરાબર સમજી ગઈ હતી. “ઝેંડો પોતાનું જખરદસ્ત સોંગકું

ઇંદિરા

વાપરે” મહે વિચાર્યું, “ હસ્તિ દંતુશળ ચલાવે, વાધ પંઝા પ્રસારે, તો ગરિખ પ્રમદા પોતાનાં નિર્મોલ્ય વસ્ત્રો કેમ ન વાપરે ? “ ઓ નાથ ! ” મહે નિર્ણય કર્યો, “ વિધિએ આપેલાં હથિયાર હું પણ વાપરીશ. પરન્તુ ત્હમારા ને મહારા સુખ માટે જ. ”

એમની બાબુએથી હું ઉઠી. દૂર જઈ બેઠી. આનન્દથી વાતે વળગી. તેઓ મહારી પાસે આવ્યા. “ બુઓ ” હું બોલી. “ તમે ભૂત્ર ખાધી છે તે મ્હને હવે જ સમજાયું. ત્હમે મ્હને ન જ પિછાની શક્યા.” બોલતાં બોલતાં મહે હસ્યાજ કર્યું. ચાલાકીથી મહારો અંબોડો પણ મહે છોડી નાંખ્યો. વળી વાત કરતાં અંબોડો વાળવા માંડ્યો.

“ ત્હમે મ્હને ઓળખી શક્યા જ નથી.” હું ફરી બોલી, “ હું કાંઈ રસ્તે જનાર નથી. આપણા દેશની વાત જાણવા જ હું તો આવી હતી. આપણા દેશના માણસને મળ્યે આજ કેટલાં યે વર્ષ થયાં.”

મહારાં વચન એમના માન્યામાં આવ્યાં જ નહિ. એ તો ઉઠીને મહારી નજીક આવ્યા. મહારી અડોઅડ બેઠા. હું માત્ર હસી ને વળી બોલી “ મહારું કહ્યું નથી માનતા તો હું તો આ ચાલી. હ્યો આવજો.”

હું ઉઠી. મ્હને જતી જોઇ એ બિચારા નિરાશ બની ગયા. એમણે મહારો હાથ પકડ્યો. મહે ક્રોધથી એને તરછોડી નાંખ્યો. છતાંય હું હસી-મહે હસ્યા જ કર્યું.

“ ત્હમે બહુ જ ખરાબ છો ” મહે વળી ખૂમ પાડી. “ મ્હને અડકશો નહિ. હું કાંઈ ખરાબ સ્ત્રી નથી.”

વળી હું દૃઢ પગલે દાર તરફ ચાલી. મહારા પતિએ-મ્હને કહેતાં પણ શરમ આવે છે-મ્હને પરાણે અટકાવી.

પુષ્પાંજલિ

“મહારા પર દયા કર” તેમણે આજીજી કરી. “દયા કર દેવી ! અહીંથી ન જઇશ. તારા સૌંદર્યથી હું ઘેલો બન્યો છું. આવી મોહકતા મહેં ક્યાંય નહોતી જોઇ.”

હું પાછી વળી—એટી તો નહિ જ.

“વાહ રે મહાશય !” મહેં ખૂલાસો કરવા માંડ્યો. “તહમે ખરો લાગ સાધ્યો છે. મહારે તહમને કહેવું જ પડશે કે તહમે મહને ગમો છો. તહમને ના પાડતાં મહને શું ને શું થઈ જાય છે. પણ હું શું કરું ? સ્ત્રીનું શીખળ એજ એનું સર્વસ્વ. જીવનભરનો પશ્ચાતાપ ને શરમ બહોઈ ત્યારે હું એક દિવસનો આનન્દ પામું ? ના...ના...મહને જવા જ દો.”

“હું સોગંદ લઉં છું” તે બોલ્યા “આખા જીવનભર તું મહારી હૃદયેશ્વરી રહીશ. એકજ દિવસના આનન્દની વાત કેમ કરે છે ?”

હું હસી. “એવાં વચનોમાં મહને વિશ્વાસ નથી.” એમ કહી હું જવા લાગી. ખારણાની લગોલગ ગઈ. એ સંયમ ન રાખી શક્યા. મહને પાય લાગી એમણે મહને વારી.

એમની એવી દશા જોઈ મહને દુઃખ થયું. “ચાલો, આપણે તહમારે ઘેર જઈએ.” મહેં એમને લલચાવ્યા. “આપણે અહીં જ રહીએ તો કાલે તહમે મહારો ત્યાગ કરી જરૂર જતા રહો.”

એ તો તૈયારજ હતા. હમણાંના જ એ થાણા આવેલા હતા. ધંધાર્થે ત્યાં જ રોકાનાર હતા. સંકેત કરી અમે થાણા ઉપડી ગયાં. એમના તાબામાં બે ખંડ હતા. એક ખંડમાં મહેં પ્રવેશ કર્યો. એ આવે તે પહેલાં જ દ્વાર ખંધ કરી આગળો દીધો. એ બિચારા બહાર જ રહ્યા.

ધંદિરા

અન્દર આવવા એમણે ઘણી ઘણી ઘ્યામણી વિનંતિઓ કરી. હું હસી. “ હવે હું ત્હમારી સેવા ઉઠાવવા તૈયાર થઈ છું. પરન્તુ ત્હમારો મોઢ ટકી રહે છે કે ઉડી જાય છે એનું મ્હને પારખું જોવા દો. કાલે ત્હમારામાં હું કશો ય ફેર નહિ જોઉં તો વળી આગળ વાત કરીશું. હમણાં તો જાઓ.”

મ્હે બારણું ઉઘાડવાની ના જ પાડી એટલે તે નિરાશ થઈ ત્યાંથી બીજો ગયા. હું આશા રાખું છું કે એ ઉંઘ્યા જ હશે. સહવારે મોડાં મોડાં મેં દાર ઉઘાડ્યાં. મ્હે જોયું કે તે નત્ર બની મ્હારી વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમનો હાથ મ્હે મ્હારા હાથમાં લીધો.

“ મ્હારા નાથ ! ” હું બોલી “ મ્હને રામરાયભાઈ પાસે પાછી મોકલો કે એક અઠવાડિયા સુધી મ્હારી પાસે ન આવવાનું વચન આપો. ત્હમારી ધીરજની એમ કસોટી થવા દો. મ્હારા પતિએ કોઈ પણ કસોટીએ કસાવા કબુલ કર્યું.

૬

પુરૂષોનાં દિલ જીતી લેવાં-એ હૃદયને ઉત્તેજિત કરવાં જેટલાં સાધનો વિધાતાએ સ્ત્રીજાતિમાં ભર્યાં છે એ તમામને ઉપયોગ એ કસોટીના ગાળા દર્મીઆન મ્હે મ્હારા પતિ ઉપર કર્યો. સ્ત્રીચરિત્રની શી વાત કરું ? અમે સ્ત્રીઓ આ કપરા સંસારમાં કાંટા સમાન છીએ. મરદો કરતાં મહિલાઓથી આ સૃષ્ટિને વધારે ખમવું પડ્યું છે એમ ઇતિહાસકાર કહેશે. સદ્બાગ્યે સ્ત્રીજાત પોતાની પ્રલયશક્તિથી અજાણુ છે. નહિ તો સૃષ્ટિમાં સ્થલે સ્થલે ક્યારનોય દાવાનલ પ્રકટાવી મૂક્યો હોત.

કસોટીના ગાળામાં હું ઘણોખરો સમય મ્હારા પતિની સાથે જ ગાળતી. એમની સાથે માયાબરી વાતચીત કરતી.

પુખ્યાંજલિ

નકામાં ગપ્પાં ન મરાય તેની ખાસ સંભાળ રાખતી. સ્મિત હાસ્ય ને નયનબાણુ અમ-અબળાનાં શસ્ત્રો છે. પ્હેલે દિવસ હું કલાગરી ને માયાળુ બની. બીજે દિવસે પ્રસરતી પ્રીતની પ્રતિતિઓ વ્યક્ત થવા દીધી. ત્રીજે દિવસે ધરનું તમામ કામ-કાજ સંભાળી લીધું. ખાવા પીવામાં એમને દરેક પ્રકારની સગવડ મળે તેની સંભાળ રાખી. એમને વધારે ને વધારે રાહત રહે એવાં કાર્યો પ્રત્યે હું બેદરકાર ન રહી. હાથે જ રાંધતી. છોડીયાં પણ હાથે જ પાડતી. એક દિવસ હું રડી પડી. મહારા રુદનનું કારણ જણાવવા મહેં સાફ ના પાડી; છતાંય એમને એટલી તો સમજણ પડવા દીધી કે કસોટી પૂરી થતાં એમનો મોહ જરૂર ઉતરી જશે: મહારાથી એ કંટાળશે: મહારો ત્યાગ કરશે. એક દિવસ એમને જરા ઠીક નહોતું. હું આખી રાત જાગી. એમની પાસે બેસી રહી. એમની દરેક ઇચ્છા પૂરી; છતાંય હું અજાગી રહી. આવી કુરતા માટે મહને વખોડશો નહિ. મહારી બહાલામાં બહાલી ચીજના શપથ લઇ કહું છું કે એમાં જરાય કપટ કે દેખાવ નહોતો. હું એમને ખરા હૃદયથી મ્હાતી બની ગઇ હતી. એ પણ મહારા પ્રેમમાં ઘેલા બન્યા હતા. એથી તો હું વધારે પરવશ બનતી ગઇ. અઠવાડીયું પતી ગયા પછી એમણે મહને મારીને હાંકી કાઢવા ધારી હોત તો પણ હું ન જાત.

છતાંય એમને બાળી રહેલા વિરહાનલમાં હું નવીન બળ-તણ ઉમેરતી જ ગઇ. મહારી પડખે રહેવા એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ધીમે ધીમે વિસારી મૂકવા માંડી. હું ધરકામમાં રોકાતી ત્યારે એ બાળક પેઠે મહારી પાછળ પાછળ ભમતા. એમના અન્તરમાં ઉછળતી ઉર્મિ હું એમને પગલે પગલે પારખી શકતી. છતાંય નજીવી સંસ્થામાં જ એ સંયમ પાળતા. એવી

ઇંદિરા

પણ પળ આવી ઉભી કે કસોટી પૂરી થતાં હું તેમનો ત્યાગ ન કરું એ માટે તે કરગરવા લાગ્યા. મહને પણ લાગ્યું કે હું એમને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી હતી કે હું એમનો ત્યાગ કરું તો એ જરૂર આત્મઘાત કરે.

કસોટીને છેલ્લે દિવસે હું વળા ફરી રહી. વળા એમને વધારે નાંણી જોવા કહ્યું “બહાલા ! ત્હમારી સાથે બાગી આવવામાં મહેં બૂલ ખાધી. ત્હમને અણુધટતું દુઃખ ને શ્રમ આપ્યાં. કસોટી કરવાનું કાર્ય પણ બાણું જ ખરાખ ગણાય. મનુષ્યના મોહને કેણુ કળા શકયું છે ? આટલા દિવસો ત્હમે મહને અપ્રતીમ સ્નેહથી ચાહી છે. પરન્તુ આઠ મહિના પછી ત્હમે મહને મ્હારો કે કેમ એ તમે પણ કહી શકશો ? કદાચ ત્હમે મ્હારો ત્યાગ કરો તો મ્હારી શી દશા થાય ? ”

તેઓ હસતા હસતા ઉભા થયા. “ ત્હને જો એટલી જ ચિન્તા હોય ” તે જોલ્યા “ તો એનું એક પલકમાં જ નિવારણ કરીશ. એવી બાખતોનો અન્તિમ નિર્ણય તો મહેં ક્યારનોય કરી નાખ્યો છે. હું ઘટતી વ્યવસ્થા કરું છું. સમજી ! ”

એવું જ કંધક કહે એવો લાગ હું શોધી રહી હતી. એમણે જનતે જ એ વાત છેડી એથી હું બણી જ રાજ થઇ.

“ છટ ” મહેં રાડ રાખી. “ હું કાંધ પૈસાની સગી નથી. ત્હમે મ્હારો ત્યાગ કરો પછી પૈસાને પછાડવા ? માત્ર નિર્વાહનો જ સવાલ હોય તો સ્ત્રીઓ બીખ માગીને પણ જીવી શકે છે. ત્હમારા વિના હું જીવીનેય શું કરું ? બહાલા ! ત્હમે મ્હારો જીવનભર ત્યાગ ન કરો. એની જ મ્હારે ખાત્રી જોઇએ છીએ; ને તે પણ આજે જ—આપણા વયદાનો આજે જ છેલ્લો દિવસ છે. ”

પુષ્પાંજલિ

“ જોલ, ત્હારે માટે હું શું કરું ? ” તેમણે પૂછ્યું.
“ ત્હારી જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કરવા હું તૈયાર છું. ”

“ હું તો બાધ માણસ ” મ્હેં જવાબ દીધો, “ હું ત્હમને શું કરું ? ત્હમે ત્હમારી જાતે જ વિચારોને ? ”

પછી મ્હેં વાત બદલી. ધીમે ધીમે એક મનુષ્યે પોતાની પ્રિયાને બક્ષિસખત લખી આપ્યું હતું એવી વાત પણ જોડી કાઢી કહી સંભળાવી. મ્હારી બધી યે તરખટનું એ જ રહસ્ય હતું.

તુરત જ ગાડી મગાવી તે બહાર ગયા. આખા અઠવાડિયામાં પ્હેલી જ વાર મ્હારાથી દૂર થયા. થોડી જ વારમાં તે પાછા ફર્યા. એ ક્યાં ગયા હતા તે મ્હને જણાવ્યું નહિ. હું પૂછી પણ શકી નહિ. બપોરે વળી તે ફરા બહાર ગયા. તે પાછા ફર્યા ત્યારે તેનના હાથમાં એક પાકીટ હતું.

“ લે ” તે આવતાં વેત જ બોલ્યા “ મ્હારી તમામ મિલકત ત્હારે નામે ચઢાવી દીધી છે. આ તેનો દસ્તાવેજ. હું વકીલને ત્યાં જ ગયો હતો. હવે હું ત્હારો ત્યાગ કરું તો મ્હારે બીજા માગવા રજાળવું પડે. ”

મ્હારા નયનનાં નીર ઉભરાયાં. મ્હારા પતિ મ્હને આટલું બધું મ્હાતા હતા ! એમના ચરણસ્પર્શ કર્યા. “ આજથી હું આપની દાસી છું. કસોટી આપ તરી ઉતર્યા છો. ”

હવે જ હું મ્હારું મન મનાવી શકું કે જે ચન્દ્ર માટે હું રડતી હતી તે મ્હારી હથેળીમાં જ વિરાજી રહ્યો હતો. હવે એ મ્હારો કેવી રીતે ત્યાગ કરશે ? મ્હને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા એમણે સાફ ના નહોતી પાડી ? પણ હવે જે કાર્ય માટે મ્હારે આ બધી જાળ બિછાવવી પડી હતી તે સફળ થયું હતું. હવે હું એમની ખરી પત્ની છું એમ જાહેર કરું ને એ મ્હારો ત્યાગ

ઇંદિરા

કરે તો એમને તમામ દોલત ને આખરૂં પણ ગુમાવવી જ પડે.

મહારા પિતાજીએ મહાઈ નામ ઇન્દુ પાડ્યું હતું પરન્તુ મહારી બા તો મહને કુસુદિની યા લીલી કહીને જ બોલાવતી. મહારા શ્વસુરગૃહમાં તો બધાં મહને ઇન્દુ તરીકે જ પિઞ્જાનતાં. પરન્તુ મહારે ઘેર લગલગ બધાં જ મહને લીલીને નામે ઓળખતાં. રામરાયભાઈને મહે મહાઈ નામ લીલી જણાવ્યું હતું. મહને બધાં ઇન્દુ કહેતાં એ હું લગલગ ભૂલી પણ ગઈ હતી. મહારા પતિ પણ મહને અત્યારે લીલી નામે જ ઓળખતા. પેલા દસ્તાવેજમાં પણ લીલી નામ જ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું.

અમે વળી પાછાં મુંઝાઈ આવ્યાં. થોડાક સુખી દિવસો ત્યાં વીતાવ્યા. એ બધો સમય મહે મહારી ખરી ઓળખાણ આપી જ નહિ. કોઈ દિવસ અમદાવાદ જઈશું ત્યારે એ વાત જાહેર કરીશ એમ મહે મન મનાવ્યું. કેટલીયે આડી અવળી રીતે મહે મહારા પતિ પાસેથી ઘરની તમામ માહિતી મેળવી લીધી. મહારાં બધાંય કુટુંબીજનો લીલા લહેર કરતાં હતાં. એમને મળવા મહાઈ દિલ તલસી રહ્યું.

એક દિવસ મહે મહારા પતિને કહ્યું “ મહાઈ મન નડિયાદ જવા તલસી રહ્યું છે. મહારાં માતા પિતાને મળવા મહાઈ દિલ અધાઈ થયું છે. મહને થોડા દિવસ ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા ન કરો ? ”

એમની તો દેશમાં જવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી. પરન્તુ મહારા વિના એ એક પણ પણ શી રીતે કાઢી શકે ?

વળી મહારો પડતો બોલ ઉપાડી લેવા એ એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હતા કે આ વેળા મહને સાફ ના પણ પાડી શક્યા નહિ. “ નડિયાદ જઈ પાછા વળતાં સહેજ પંદર દિવસ નીકળી

પુષ્પાંજલિ

જાય ” એમણે કહ્યું “ એટલા બધા દિવસોમાં તો હું મૂરી મરું, ચાલ, હું પણ ત્હારી સાથે જ આવીશ. ”

એ સાંભળી હું તાળી પાડી બોલી ઉઠી “ મ્હારી પણ એ જ ઇચ્છા હતી, પરન્તુ નડિયાદમાં ત્હમે ઉતરશો ક્યાં ? ”

“ ત્હારે ઘેર કેટલા દિવસ રહેવું છે એ કહે ને ? ” તેમણે ઉલટો પ્રશ્ન કર્યો.

“ જો ત્હમારાથી હું જુદી પડું ” મ્હેં કહ્યું “ તો મ્હારાથી પાંચ દિવસથી વધારે રહેવાય જ નહિ. ”

“ તો એ પાંચ દિવસમાં હું મ્હારે ઘેર જઈ આવીશ. ” તે બોલ્યા, “ પણ યાદ રાખજો. પાંચમે દિવસે હું જાતે આવીને ત્હને ખેંચી જમશ. ”

ઉપરની યોજના નક્કી થઇ. થોડા દિવસોમાં અમે સઘળું આટોપી લીધું. મ્હને નડિયાદની ભાગોળે મૂકી મ્હારા પતિ પોતાને ગામ પાછા વળ્યા.

એ નજરથી દૂર થયા કે તુરત જ મ્હેં મ્હારા ગાડીવાળાને કહ્યું “ જોને ભાઈ ! મ્હારે પ્રથમ તો અમદાવાદ જવું છે. પાછાં વળતાં નડિયાદ રોકાઈશ; માટે એ તરફ હંકાર. ત્હને સાઈ મહેનતાણું અપાવીશ, હોં ! ”

એ લોકો મ્હને અમદાવાદ લઇ આવ્યા. મ્હારા સાર્થી-દારાને ભાગોળની ધર્મશાળામાં રોકાવાનું કહી હું ચાલતી જ ઘર તરફ નીકળી પડી. અન્તે મ્હાઈ ઘર દેખાયું. એક ખૂણામાં લપાઇ મ્હેં થોડુંક રડી લીધું. મહામહેનતે મ્હારા જીવમાં જીવ આવ્યો. કેટલીયે મુશ્કેલીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની મ્હારામાં હિંમત આવી. પ્રથમ જ મ્હારા પિતાજી સદામા મળ્યા. કેટલાંય વર્ષોથી ગુમ થયેલી તનયાને આમ એકાએક જોઇ એ

ઇદિરા

તો મળગળા થઇ ગયા. મધુરા એ મીઠનની શી વાત કહે ?

હું ક્યાં ક્યાં રજળી હતી ? શાં શાં વીતક વેઠ્યાં હતાં. મહેં એ વાત જ છેડવા ન દીધી. મહારા પિતાજીએ એવો આગ્રહ પણ કર્યો. પરન્તુ પછી કદીશ એમ વાયદો દઇ વાત ઉઠાવી.

બીજે જ દિવસે મહારા પિતાજીએ મહારા શ્વસુરને તાકી-દના કાસદ મારફત પત્ર પાઠવ્યો. વળી તેને મોઢેથી સૂચના આપી કે “ જમાઇ ઘેર ન હોય તો એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ભાળ કાઢી આ પત્ર એમને હાથોહાથ આપજો.

હું પાછી આવી હતી એ વાત કોઇને પણ ન જણાવવા મહેં મહારાં માતૃશ્રીને વિનંતિ કરી. “ હું આટલા બધા દિવસ ઘર જહાર રહી તેથી કદાચ એ મહને સ્વીકારવા તૈયાર ન પણ હોય “ મહેં ખૂલાસો કર્યો “ કદાચ એ અત્રે આવે પણ નહિ. માટે ગમે તે બીજું જ્ઞાનું કાઢી એમને અહીં બોલાવજો. એમના અહીં આવ્યા પછી બાકીનું બધું ય હું સાચવી લઈશ. એમની બધી ય શંકાઓનું હું નિવારણ કરીશ.”

મહારી બાએ મહારી ઇચ્છા મહારા પિતાજીને પણ જણાવી દીધી. એમણે મહારે કહેવું માન્ય રાખી પેલા પત્રમાં ઉમેર્યું કે “ મહારે વસિયતનામું કરવા માગું છું. ત્હમે મહારા જમાઇ છો. મહારા પ્રિય હોઇ મહારા શુભેચ્છક છો. મહારી મીલકતની વ્યવસ્થામાં ત્હમારી સલાહની ખાસ જરૂર છે. માટે આ પત્ર પહોંચતાં વિના વિલંબે આ તરફ અવશ્ય નીકળી આવશો. ”

તદનુસાર મહારા પતિ તુરત જ આવ્યા. મહારા પિતાજીએ તમામ સત્ય બીના જણાવી. થોડીક ક્ષણ તો મહારા પતિ

પુષ્પાંજલિ

વિચાર શ્રેણીમાં ડૂબી ગયા. “ આપને માટે મહને ધણું માન છે ” તે બોલ્યા “ આપે મહને ખોટું બહાનું કાઢી મહને અહીં બોલાવી મંગાવ્યો છે. છતાં ય આપના દર્શનથી મહને ધણો જ આનન્દ થયો છે. પરન્તુ તહમારાં પુત્રી આજ કેટલા ય વધોથી ગુમ થયાં હતાં. એમને ક્યાં ક્યાં રઝળવું પડ્યું હશે ? કેવા કેવા પ્રકારનાં જીવન વેઠ્યાં હશે ? કોષ્ટને ય એની માહિતી નથી. હું ધણો જ દિલગીર છું. હવે હું એમનો સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી. ”

મહારા પિતાજીને તો આથી ધણું જ માફ લાગ્યું. એમણે નિરાશ દિલે મહારા માતૃશ્રીને તમામ હકીકત જણાવી. એટલે મહને પણ એ વાત મળી. મહે મહારી સખીઓ દ્વારા મહારાં વડીલોને જરા પણ ચિન્તા ન કરવા કહાવ્યું. “ એમને મહારી પાસે અન્દરના ખંડમાં મોકલો. એમને તો હું જ પહોંચી વળીશ. ”

પરન્તુ એ જક્કી માણસે અન્દર આવવાની સાફ ના જ પાડી.

“ એને હું મહારે આંગણે પણ ચડવા દેવા માગતો નથી. ” તેમણે ઉત્તર દીધો “ પછી તેને મળવાનું પણ શું પ્રયોજન ? ” પરન્તુ મહારી માતાના રુદનથી તે પીગળ્યા. મહારી સખીઓની મજાકથી શરમાયા. અન્તે અન્દરના ભાગમાં નાસ્તો લેવા કબુલ થયા.

વિરામભુવનમાં એ વિચારમૂઠ બની પડ્યા હતા. બધાં ય પોતપોતાનાં કામમાં ગુંથાયા હતા. એમની પાસે કોષ્ટ જ નહોતું. નાસ્તો આવ્યો. એ નીચું જોષ આરોગવા મંડ્યા. એવામાં હું ધીમેથી અન્દર આવી ગય. એમની પાછળ જઈ એમની આંખો દાખી દીધી.

ઇંદિરા

તે હસ્યા “ત્હને ન ઓળખતો હોજી ત્યારે ને ? કામિની ?”
તે બોલ્યા “ત્હારા તોફાની ચાળા હજીયે ન ગયા, નહિ ?”

મ્હારી નાની જ્ઠેન બધાં કામિની કહેતાં.

“પણ કામિની છે જ ક્યાં ?”

મ્હારો સ્વર સાંભળતાં જ તે ચમક્યા—“કોણ ?” તે
અસ્પષ્ટ બબડ્યા “લીલી ?”—

હું પ્રત્યક્ષ થઇ.

“કેમ મહેરબાન !” મ્હે જડતી લેવી શરુ કરી “એ
તો હું ઈન્દુ. હરરાયની આત્મજા. આપની સહચરી લીલીના
શા સમાચાર છે ?”

એ તો દિગ્મૂઢ બની ગયા. છતાંય મ્હને જોઇ તે આનન્દ
પામ્યા હતા એ મ્હારાથી અજ્ઞપ્યું ન રહ્યું.

“આ શું ? લીલી ! આવી તે મજાક હોય ?” તેમની પ્રશ્ન
પરંપરા શરુ થઇ. “તું અહીં આવી જ કેવી રીતે ?”

“આપ જ મૂકી ગયા હતા ને ?” મ્હે ઉત્તર દીધો
“લીલી તો મ્હારું બીજું નામ. અરં નામ તો ઈન્દુ જ. આટલા
દિવસ આપ ઓળખી પણ ન શક્યા એ કેવું વિચિત્ર ?
ત્હમને તો રામરાયભાઇને ત્યાં જ મ્હે પિછાની લીધા હતા. નહિ
તો આટલી છૂટ લેવા દઉં ખરી કે ? સ્વામીનાથ ! આપની
પત્નીમાં વિશ્વાસ તો છે જ ને ?”

ધડીભર તેઓ કશું જ બોલી શક્યા નહિ.

“પણ મ્હને ઠગ્યો શું કરવા ?”—તે કંટાળાને બોલ્યા.

જવાબ રહેલો જ હતો “પહેલે દિવસે જ મ્હને જોઇ ત્હમે
કહ્યું હતું કે ત્હમારાં પત્ની પાછાં આવે તો ત્હમે એમને
કદાપિ સ્વીકાર કરો નહિ. એમ ન કહ્યું હોત તો કદાચ મ્હે
મ્હારી ઓળખાણ કપ્હારની આપી હોત.”

પુખાંજલિ

એમનો પેલો દસ્તાવેજ મહારી પાસે જ હતો. પહેલી રાત્રી જ મહે નિશ્ચય કર્યો હતો કે કાં તો ત્હમે મહારો સ્વીકાર કરશો કે હું ચમચરણ ચઢશ. એ નિશ્ચય બર આણુવા જ મહે આ દસ્તાવેજ લખાવી લેવા જેવો પ્રસંગ આણ્યો હતો. હવે મહેને રહમનજી છે કે એ મહે ઠીક ન કર્યું. આપની ઇચ્છા હોય તો જ આપને આંગણે મહેને ચઢવા દેજો. એ માનને હું લાયક ન હોઉં તો આપની દાસી બની રહેવા દેજો. આપનું કામકાજ કરતાં પણ હું આપનું મુખદર્શન કરી આનન્દ માણીશ. આ દસ્તાવેજનું કર્તવ્ય ખલાસ થયું છે"—એમ કહી મહે એ દસ્તાવેજના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા.

તે ઉભા થયા. મહેને ગાઢ આલિંગન દિધું. “ઈન્દુ ! તું મહારું સર્વસ્વ છો. ત્હારા વિના એક ક્ષણ પણ હું જીવી શકું તેમ નથી. ગૃહદેવી ! ચાલ-ત્હારા કમલાગી પતિનું આંગણું પાવન કર.”

સરોજ

એ રથયાત્રાનો દિવસ હતો. અમદાવાદમાં એ ઉત્સવ ધણીજ ધામધુમથી ઉજવાય છે. મ્હોટા મંદિરથી ત્રણ ચાર રથ ભેગા મળી એક મ્હોટું સરધસ આખા શહેરના રાજમાર્ગોમાં ફરે છે. શેરીએ શેરીએ લોકો ભેગા મળે છે. છોકરાંએ એ દૃશ્ય નિહાળી ઘેલાં બને છે. સરોજ એક ન્હાનકડી બાલિકા હતી. અગીઆરેક વર્ષ થયાં હશે. એ પણ આજે રથ જોવા નીકળી પડી હતી. ઘણે દૂર નીકળી આવી હતી.

એકવાર એવો પણ સમય હતો કે જ્યારે એનાં કુટુંબીએ શ્રીમંત હતાં. અમદાવાદના એક જાણિતા કુટુંબનાં એનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ એની કુમળી વયમાં જ એના પિતાનું અવસાન થયું. એક નિષ્કૂર સગાએ એની માતા સ્થામે દાવો માંડ્યો. ધરની માલમીલકત એમાં ધસડાઈ ગઈ. અમદાવાદની કેર્ટમાં સરોજની માતા હારી ગઈ. પુરતજ

પુષ્પાંજલિ

પેલા કૂર સંબંધીએ એમને ધરખાર વિનાનાં કર્યાં. દરેક સાખ રૂપિયાની સ્થાવર મીલકત વાદીને હસ્તગત થઈ. સરોજની માતાએ પોતાની ઝવેરાત વેચી અપીલ નોંધાવી. પરંતુ માતા પુત્રીના ભરણ પોષણ માટે કશું ય રહ્યું નહિ. ગામખંદાર એમની થોડીક જમીન હતી. એમાં ખાંધેલા એક નિર્મોલ્ય કુંપડામાં તેમને વાસ કરવો પડ્યો. મળુરી કરી ગુજરાન ચલાવવાનો વારો આવ્યો. પુત્રીને કન્યાદાન દેવા જેટલું ય એ માતા પાસે રહ્યું નહોતું.

હજી તો જાણે ઓછું દુર્ભાગ્ય હોય તેમ સરોજની માતા માંદી પડી. મળુરી કરવા પણ અશક્ત થઈ. ભૂખમરના બાળકારા વાગ્યા. માંદી માતાને ખાવાની જરૂર નહોતી. અનાથ બાલિકા ઉપવાસ કરતી. રથયાત્રાને દિવસે માતાની બિમારીએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. દવા ને સારવારની ખાસ જરૂર હતી. બિચારી બાલિકા ! દ્રવ્ય વગેરેની શી વ્યવસ્થા કરે ?

અશ્રુભર્યાં નયને સરોજે વાડીઓમાં આથડી પુલો એકઠાં કર્યાં. હાર ગજરા ગુંથ્યા. રથયાત્રાના મેળામાં એ વેચાશે એવી તેને આશા હતી. પરંતુ ગરીબનાં નસીબ ગરીબ. મેળો પુરબ્હારમાં જામે તે પહેલાં તો અચાનક વાદળ ચઢી આવ્યાં. વરસાદની ઝડીઓ શરૂ થઈ. લોકો વિખરાઈ ગયા. બાલિકાનો એકે ય હાર એક પણ વેચાયો નહિ. છતાંય એ વરસાદમાં ભોળાજતી ઉભી જ રહી. વરસાદની શરદી એના ગ્રાણ હરી લે તોય શું ? કદાચ વરસાદ બન્ધ રહે ! કદાચ લોકો ફરી ભરાય !! કદાચ એના હાર વેચાય !!! હાય કમભાગ્ય ! વરસાદ વરસ્યે જ ગયો. રથને રજાજતો મૂકી લોકો વેરાઈ ગયા. સન્ધ્યાકાળ થવા આવ્યો. રાત્રિ પડી. અન્ધકાર ભરી તોફાની રજની. ગરિબ સરોજ ! રડતી રડતી ધર તરફ વળી.

સરોજ

રાત્રિ અન્ધારતી જ ગઈ. રસ્તાએ કીચડવાળા ને લપસણા બની ગયા હતા. વધતા જતા ગાઢ અન્ધકારમાં એ નિરાધાર બાલિકાને માર્ગ શોધવો પણ કઠીન થઈ પડ્યો. વરસાદ ધોધમાર પડતો. એની તો એ પરવા કરતી નહિ. પરન્તુ એની ખીમાર માતા માટે એ કશું પણ કરી શકી નહિ એ વાત એને ખૂબ જ ખૂંચી. અશ્રુથી, તોફાનથી, વિભાવરીની શ્યામળી ભયંકરતાથી, અર્ધ આંધળી બનેલી સરોજ ધરની વાટ શોધવા લાગી. શહેર ખહાર દીપકનો પ્રકાશ પણ ક્યાંથી લાવે? અથડાતી કુટાતી, પડતી આખડતી તે માર્ગ કરવા લાગી. એની વેણી પણ છૂટી ગઈ. વરસાદમાં ભોંળાયલી લટો પવનના સપાટે એના વદન કમળપર અથડાવા લાગી. જાણે વિધાતાનો માર આછો પડતો હોય તેમ વરસાદના ઝપાટા એના કુમળા વાનપર શિલાપ્રહાર કરી રહ્યા. છતાં ય એ બાલા પોતાના હારને વળગી રહી. હજીય પેલા ગજરા એની છાતીએ આંખી રાખ્યા હતા.

હિંમતભેર તે આગળ વધવા મથતી હતી. એટલામાં અન્ધારામાં કોઈ એની સાથે અથડાઈ પડ્યું. અત્યાર સુધી સરોજે રુદન દાખી રાખ્યું હતું. પરન્તુ આ અકસ્માતથી એનો બાલિશ નિશ્ચય ડગમગી ગયો, જીવનમાં પહેલીજવાર તે પોક મૂકી રડી પડી.

પરન્તુ નવીન આગન્તુકે અત્યંત માયાળુ સ્વરથી પૂછ્યું. “ અન્ધારામાં ન્હાના બાલકની પેઠે કોણુ રડે છે ? ” એ મરદનો ઘેરો સ્વર હતો; છતાં ય એમાં કશુંક હતું કે એ બાલિકાનાં અશ્રુ ઉડી ગયાં. સ્વર અનુસર્યો હતો છતાં ય એમાંથી મમતા અને કરુણા નિર્જરતી જણાઈ. બાલા છાની રહી “ અમે ઘણાં જ ગરીબ છીએ. હું ને મ્હારી માતા એકલાં ને નિરાધાર છીએ. ”

પુષ્પાંજલિ

“ જહેન ! ” ફરી પ્રશ્ન પૂછાયો. “ આવામાં તું ક્યાં ફરતી હતી ? ”

“ હું રથ જેવા આવી હતીઃ ઘેર પાછી વળતાં વરસાદની ઝડીમાં હું ભૂલી પડી છું. ”

“ ત્હારું ઘર ક્યાં આવ્યું ? ”

“ અમે શાહપુર દરવાજા ખંડાર રહીએ છીએ. ”

“ એમ કે ? ” તે માયાળુ અવાજે બોલ્યા. “ અત્યારે હું પણ એ તરફ જ જાઉં છું. ચાલ મ્હારી સાથે. આગળ જતાં ત્હને રસ્તો જડશે, હું ત્હને સહીસલામત ઘેર મૂકી જઈશ. ચાલ જહેન ! ઘણું જ લપસાણું છે નહિ ? લે, મ્હારો હાથ ઝાલ. આપણે એક બીજાને ટેકે આગળ વધીએ. ”

બન્ને જણ આગળ ચાલ્યાં. અન્ધારામાં પેલો નવો મિત્ર સરોજની વય પણ કળી શક્યો નહિ. એનાં કાઝાં વેણુથી એ ઘણી જ કાચી વયની હશે એટલું સમજાયું. છતાંય તેણે તક સાધી પૂછ્યું. “ જહેન ! ત્હને કેટલાં વરસ થયાં ? ”

“ દશ બાર થયાં હશે. ”

“ ત્હારું નામ ? ”

“ સરોજ. ”

“ ઠીક-સરુ ! આવા મ્હોટા શહેરમાં ને વળી રથયાત્રાના મેળાની બીડમાં ત્હારા જેવી ન્હાનકડી બાલિકાને એકલા ખંડાર કેમ નીકળવવું પડ્યું ? ત્હારી કાચી વયે આમ એકલા ફરવું ઠીક નહિ. ”

ધીમે ધીમે માયાળુ ને મનોરંજક પ્રશ્નો પૂછી તેણે વાત-ચિતમાં મજરા વેચવાની બીના જાણી લીધી. બિમાર માતા માટે તે કશુંય લાભ જઈ શકી નહિ એ પણ પ્રમાણી લીધું.

સરોજ

ખાસ રથ જોવાને માટે જ એ ન્હાની બાલા એકલી શહેરમાં ગઈ નહોતી ; પરન્તુ તેની બિમાર માતા માટે કાંઈ પણ લઈ આવવા ખાતર જંગલી પુલોના હાર ગૂંથી વેચવા નીકળી હતી. પરન્તુ એ હાર ગજરા વેચાયા નહિ. અત્યારે પણ તેણે એ છાતીએ ચાંપી રાખ્યા હતા.

“ ઠીક ” પેલા મિત્રે આગળ ચલાવ્યું. કેવો અજબ સંયોગ ! હું પણ અમારી પૂજા માટે એવા જ હાર શોધી રહ્યો હતો. મેળો એટલો તો ઓચિંતો વિખરાઈ ગયો કે હું કશુંય ખરીદી શક્યો નહિ. મને ત્યારે એકાદ હાર વેચાતો આપીશ ? ”

સરલા તો આ સાંભળી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. પરન્તુ એ મનુષ્ય દયા ને ઉદારતાથી એની કુમકે દોડી આવ્યો હતો. એની કને પૈસા લેવાય જ કેમ ? વળી તેને વિચાર આવ્યો કે જો હાર નહિ વેચાય તો તેની બા બિચારી ખાધા વિના ટળવળી મરશે.

આમ તરંગમાલામાં તરવરતાં એ બાલાએ પોતાના સાથીને એક હાર આપ્યો.

“ જો બહેન ! ” તે બોલ્યો “ આની ખરી કોમત એક આનો થાય. લે આ પૈસા.”

એમ કહી તેણે સરલાના હાથમાં કેટલાક શીક્કા મૂક્યા. તુરત જ સરલા બોલી ઉઠી “ આ પૈસા ક્યાં છે ? શીક્કા મોટા જણાય છે.”

“ બલી છોકરી ! જરા જો તો ખરી. એ તો ઢણ છે ને મ્હેં તને બેજ શીક્કા આપ્યા છે.”

“ અરે ! આ તો બહુ ચળકતા જણાય છે. ઢણ તે વળી

પુષ્પાંજલિ

અન્ધારામાં આટલું ચમકે ? ત્હમે મ્હને જૂલથી રૂપીઆ તો નથી આપ્યા ને ? ”

“ ના રે ના ! એ તો દણુ નવા છે. આજે જ અન્ધર-માંથી આણેલાં છે તેથી જ એમ ચળકે છે. ”

“ ભલે ! ” સરોજ બોલી. “ આપણે ઘેર પ્હોંચીશું એટલે હું દીવો સળગાવીશ. ત્હમે જૂલથી રૂપીઆ આપ્યા હશે તો હું પાછા આપીશ. પણ હું દીવો સળગાવું ત્યાં સુધી ત્હમારે ખોટી ચવું પડશે હો ! ”

એટલામાં તેઓ સરોજની ઝુંપડીએ આવી પ્હોંચ્યા. એટલે તે છોકરી પેલા અન્નણ્યા પુરુષ તરફ ફરી “ આપ જરા અન્ધર આવોને ! જરા ઉભા રહો. હું દીવો સળગાવું. હું જોઉં કે આ રૂપીઆ છે કે દણુ. ”

“ ના ના. ” તેના સાથીએ ઉત્તર દીધો. “ હું તો ખ્હાર જ ઉભો રહીશ. ત્હમે અન્ધર જઈ પ્હેલાં બીનાં લુગડાં બદલોઃ પછી દીવો સળગાવવાની વાત. ”

“ પરન્તુ ” સરોજ બોલી “ મ્હારી પાસે બીજી જોડ લુગડા જ નથીને. મ્હારી બીજી ઓઢણી પલાળી છે. હું તો આમ બીને કપડે ટેવાઈ ગઈ છું. મ્હને એથી કશું ચ થશે નહિ. હું એને દમણા જ જરા ખંખેરી નાખુ છું. જરા ઉભા રહો. હું દીવો કરું. ”

પરન્તુ ઘરમાં તેલ પણ નહોતું. એટલે છાપરા પરથી ચોટુંકે ધાસ આણવું પડ્યું. દેવતા પાડતાં રહેજ વખત લાગ્યો. અન્નવાળું ચતાં જ સરોજને જણાયું કે તેના હાથમાં બે રૂપીઆ ઝગમગી રહ્યાં હતા, તુરત જ તે ખ્હાર દોડી. ધુંધવાતા રાડાં તેના હાથમાં જ હતા. ખૂણે ખૂણે તે શોધી વળી પરન્તુ પેલા જેબી મદદમારનો પત્તો જ નહોતો.

સરોજ

સરોજ નિરાશ થઈ. તેણે બધી ય વાત પોતાની માતાને કહી પછી આતુરતાથી તેના તરફ તાકી રહી પ્રશ્ન કર્યો “ હવે શું કરીશું. ”

“ હવે શું કરીએ ? ” સરોજની માતાએ ઉત્તર દીધો. “ બેટા ! એમણે બૂલમાં રૂપીઆ આપ્યા હોય એમ મને તો નથી લાગતું. ખરે જ ! તે કોઈ ઉદાર પુરુષ હોવા જોઈએ. આપણી વાત સાંભળી તેમને દયા આવી હશે. આપણે અસારે બિખારી જેવાં થઈ ગયા છીએ. બેટા ! અત્યારે તો આપણે નકામી શરમનો ત્યાગ કરી અનાયાસે મળેલી આ બેટને આપણે વધાવી લેવી જોઈએ. ”

ઉપર પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં અચાનક કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. માતા પુત્રી બન્ને ધણી જ મુંઝવણમાં પડી ગયાં. સરોજ દાર ઉઘાડવા દોડી. એને લાગ્યું કે તેનો સાથી પૈસા લેવા પાછો ફર્યો હશે. પરંતુ એમ નહોતું. બાલિકાની બારે નિરાશા વચ્ચે પાડોશનો પોપટલાલ કાપડિયો ત્યાં ઉભો રહેતો જણાયો.

એની દુકાનથી આ ઝુંપકું બહુ દૂર નહોતું. અત્યારે દુકાન ઉઘાડી મૂકીને કાપડિયો જતો જ ત્યાં આવ્યો હતો. એના હાથમાં બે સુંદર ઓઢણીઓ હતી. બાલિકાના હાથમાં તે બંડલ મૂકી બોલ્યો. “ આ સરોજ માટે છે ”

“ કંઈ બૂલ થતી હશે ” સરોજ બોલી ઉઠી “ આ મ્હારે માટે ક્યાંથી હોય ? ”

આમ નકારમાં સ્વાગત થવાથી બિચારો પોપટલાલ તો બાલાના પ્રશ્ને આભો જ બની ગયો.

“ હું તો ખુદન ! એટલું જાણું ” તેણે ઉત્તર દીધો. “ કે

પુખાંજલિ

એક ભાઈ આવી મ્હને આનું મુલ્ય આપી ગયા ને ત્હમને પહોંચાડી દેવા હુકમ કરતા ગયા.”

“એ જ” સરોજ બોલી ‘. મ્હને ખાત્રી છે કે તે એ જ હશે. એમણેજ આ લુગડાં વેચાતાં લઇ મ્હારે માટે મોકલી આપ્યાં હશે. ખરૂં ને પોપટલાલ !”

એ કાપડિયાએ એકવાર એ કુટુંબની જાહેજલાલી જોઇ હતી. હિન્દુ મહોત્સવને પ્રસંગે સગાંજાલાંને ભેટ આપવાનો રીવાજ હોય છે ; એવે ટાણે તેણે ચાર રૂપીઆના માલના બાજબી દામ છ રૂપિયા બાર આના ત્રણ પાઇ લઇ એ કુટુંબને ઘણાય તાકા વેચેલા ને માત્ર બે જ આના કમાયલો. કહો પોપટલાલ ! પેલી બાલિકા પૂછવા લાગી. “ત્હમે એમને ઓળખો છો ?”

“શું કહો છો ?” પોપટલાલે રહામો પ્રશ્ન કર્યો “ત્હમે જાતે જ એમને નથી પિછાનતાં ?”

“ના” તે છોકરીએ જવાબ દીધો.

“એમ ? મેં તો ધાર્યું કે એ ત્હમારા કાઈ સગા હશે. હું તો એમને જરા ય ઓળખતો નથી.”

મમે તેમ હોય. પરન્તુ મહેરબાન પોપટલાલે તો એકવાર ફરી ચાર રૂપીઆના માલના છ રૂપિયા ચોંદ આના ઉભા કરી લીધા હતા ; એટલે જાગ્રી વાટાઘાટ કરવી ઠીક ન લાગવાથી તે પ્રમાણિક કાપડિયો સદગુણની કીંમત થઇ એમ વિચારતો વિચારતો પોતાની દુકાન તરફ રવાના થયો.

સરોજ પણ જનરમાં દોડી. પેલા રૂપીઆ વટાવી પોતાની માતા માટે તમામ જરૂરી વસ્તુઓ લઇ આવી. દીવેલ લાવી કેડિયું પણ સળગાવ્યું. માતાની રાજ પણ તેણે જાતે જ તૈયાર

સરોજ

કરી. ખાવા પિરસતાં પહેલાં તે સાફસુક કરવા લાગી. ત્યાં તે તેને કાગળનો દુકડો મળી આવ્યો. તે લઈ તે તેની માતા પાસે દોડી “બા ! બા ! આ શું ?”

તેની બાએ તે કાગળના હુચાને ઉકેલ્યો “અત્રિ ! આ તો નોટ છે !”

“ચેલા ગૃહસ્થ આ પણ નાંખી ગયા હશે. ખાણના પોલાણમાંથી અન્દર સરકાવી દીધી હશે.”

“હા ! ત્હને ભેટ આપવા જ. જો આ શું લખ્યું છે ? સરોજ માટે.”

“વાહ” સરોજ આશ્ચર્ય પામી “કેટલી લલાઈ ? બા ! આવા દયાળુ માણસો કદી જોયા હતા ?”

“વળી જો” તેની માતા વધુ તપાસ કરી બોલી “આ નોટ ઉપર તેમણે પોતાનું નામ પણ લખ્યું છે. એમ કહેવાનું કારણ સમજ ? ચોરાયલી હોવાના બચથી કોઈ આ લે નહિ માટે એટલી અગમચેતી વાપરી છે. એમનું નામ “સુન્દરલાલ દેશાઈ.”

બીજે દિવસે એ સુન્દરલાલ દેશાઈ કોણ હશે એ વિષે માતા પુત્રીએ ઘણી ઘણી તપાસ કરી. પરંતુ શાહપુરમાં તો શું પણ આખા અમદાવાદમાં એ નામના માણસને કોઈ જાણખતું નહિ. એમણે એ નોટ ન વટાવી. સંભાળથી મૂકી રાખી. તેઓ ઘણાં જ ગરીબ હતાં પરંતુ લોભી નહોતાં.

૨

સરોજની માતાને થોડી ઘણી જોઈતી સગવડો મળી ગઈ તે ઓછું નહોતું. પરંતુ એની અશક્તિ ને નિર્બળતા તો વધતાં જ ગયાં. એક વાર તે શ્રીમન્ત શ્રેષ્ઠ હતી. અત્યારે અકિચના-વસ્થા ભોગવી રહી હતી. શારીરિક શ્રમ અને માનસિક

પુષ્પાંજલિ

ચિન્તાથી એની કુમળી કાયા કરમાઈ જાય તેમાં શી નવાઈ ?
ધીમે ધીમે એનું દર્દ જીવલેણ થતું ગયું. અન્તે એના અવ-
સાનના ભણુકારા પણ વાગ્યા.

એવામાં મુંબાઈથી તાર આવ્યો. હાઈકોર્ટે એમની તરફેણમાં
ચૂકાદો આપ્યો હતો. એની બધી ય લક્ષ્મી એને પાછી મળશે.
એ દિનપર્યન્ત થએલું ખર્ચ પણ રહામાવાળા કનેથી વસુલ
કરવા કોર્ટે હુકમનામું લખી આપ્યું હતું. કંચનલાલ નામનો
એનો હાઈકોર્ટ વકીલ હતો. વધામણી ખાવા તે જતે જ
તેમની ઝુંપડીએ આવ્યો. આનન્દવાર્તા સાંભળી મૃત્યુકિનારે
ઉભેલી માતાએ આનન્દાશ્રુ સાર્યા. ઉત્સુકતા શમાવી તેણે
વકીલને કહ્યું :

“ જુઝાતા દીપક આગળ ત્હમે દીવેલ લાઈ આવ્યા છો.
પણ ભાઈ ! ત્હમારા આ ખુશખબર મ્હારું જીવન ટકાવી રાખવા
ધણા જ મોડા મળ્યા છે. મ્હારા દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા
છે. છતાંય મ્હારી પાછળ મ્હારી આ કુમળી કગી ભૂખમરો
નહિ વેઠે એ કાંઈ મ્હારે માટે ઝોછા આનન્દની વાત નથી.
છતાંય મ્હારા દિવસે શાન્તિ કેમ વળે ? હજી તો એ બાલક
છે. નાદાન છે. એની મીલકતને એના હકકો ફાણુ સાચવશે ?
ભાઈ ! એક મરતી મહિલાની અન્તિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.
ત્હમારામાં જ મ્હને પૂરી આશ્વા છે. મ્હારી બાલિકાના વાલી
ને વડિલ બની રહેવા વચન આપો. ”

કંચનલાલ અતિશય માયાળુ હતા; એટલું જ નહિ પરન્તુ
ધણા જ પ્રમણિક હતા. સરોજના પિતાના અંગત મિત્ર હતા.
એ કુટુંબપર આપત્તી આવી પડી ત્યારે સરોજની માતાને ઘેર
આવી રહ્યા ધણું ધણું સમજાવ્યું હતું. પોતાની ભગિનીનું સ્થાન

સરોજ

લેવા એને વિનવણી કરી હતી. પરંતુ સરોજની માતા પોતાના વકીલનું ઝણ ન બોલે તેવી સ્વમાની હતી. અંતે એ લલા માણસે જરૂર પૂરતું આપવા ઇચ્છા દર્શાવી એ પણ એમની અસીલે વીરતાપૂર્વક નકારી. જરૂર પડતાં મદદ માગશે એવી ખાત્રી આપી. સુન્દરલાલનો ઉપહાર પેલો ને છેલ્લો જ. એમના વકીલ એમની સંકડામણથી અળણ હતો. એમની દુર્દશાની બાજુ થતાં એ ધણા જ દિલગીર થયા. એમની અસીલ એમને હાથ જોડી વિનવી રહી હતી એ જોઈ એમને ધણું જ લાગી આવ્યું.

“ બહેન ! ” તે બોલ્યા, “ તમારે તો કેવળ આજા જ કરવાની હોય. મારે તે પરિપૂર્ણ કરવી જ જોઈએ. તમારી ન્હાનામાં ન્હાની ઇચ્છા પૂરવાનું મ્હાં કર્તવ્ય છે. ”

“ મ્હાં અવસાન નજીક છે. ” સરોજની માતાએ આગળ ચલાવ્યું, “ મ્હારી પાછળ મ્હારી સરોજ એકલવાયી થશે. મ્હારા સસરાનું વસિયતનામું હવે હાથકોટું મંજુર રાખ્યું છે એટલે સરોજ એ તમામ મીલકતની વારસ થશે. એની સંભાળ રાખવા હું તમને વિનંતિ કરું છું. એને તમારી પુત્રી લેખજો. શ્રીમંતના દ્રવ્યે જીવનાર લોકોથી એને બચાવજો. આટલી જ મ્હારી છેલ્લી વિનંતિ છે. મ્હને વચન આપો બાપ ! પછી હું નિરાંતે મરીશ. ”

“ હું પરમેશ્વરના સોગંદ લઉં છું. ” વકીલે ઉત્તર વાળ્યો, “ હું સરલાને મ્હારી પુત્રીથી પણ વધારે મણીશ. મ્હાં તમને સહદય વચન છે. મ્હારી આશ્રીત ખાતર હું પ્રાણાન્તે પણ ફરજ અદા કરીશ. વિશ્વાસ રાખજો. ”

મૃત્યુકિનારે ઉભેલી મહિલાએ વકીલનું વદન નિહાળ્યું. એના નયનનાં અશ્રુ અમકતાં જોઈ એને ખાત્રી પડી. એના

પુષ્પાંજલિ

જવરવાળા સુક્કા અધરદય પર જરા ઉડતું હાસ્ય ફરક્યું. રિમતની એ આછેરી રેખાથી જ એ અનુભવી વકીલ પામી ગયો કે હવે એ થોડી ધડીની જ મહેમાન છે ; એટલે કંચનલાલે એને ફરીથી પોતાને ઘેર આવી રહેવા આગ્રહ કર્યો. કાચદાની વાટાઘાટ પત્ની જય એટલે જીને ઘેર રહેવા જવા સંમતિ દર્શાવી. પુરાણું મમત્વ ને આનાકાની ગરીબાઇને લીધે હતી. ગરીબ હતી ત્યારે શ્રીમંતોનો સત્કાર ઝીલતાં એનું સ્વમાન ધવાતું. હવે તો એ પણ શ્રીમંત થઇ હતી. એટલે એની આકરી સ્વતંત્રતા અદસ્ય થઈ. એના પુરાણા શુભેચ્છકની વિનવણીને એણે હર્ષથી વધાવી લીધી. ધણી જ સંભાળ ને મૃદુતાથી વકીલ એ માંદી માતા તથા સુકુમાર બાલિકાને પોતાને ઘેર લઈ ગયા.

વૈદકીય ચાલાકી અજમાવી શકે એટલા પ્રયોગો ને પ્રયત્નો વૃથા જ આદરવામાં આવ્યા; પુરાણી આબાદી પ્રાપ્ત થયાના થોડાક દિવસોમાં જ તે વિધવા દેવલોક પામી. સરોજના વકીલે સાચા વારસદારને મીલકત મળે એવી તમામ વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ સરોજની કાચી વય હોવાથી એને પોતાને ઘેર જ રાખી. વડિલોના આવાસે નિવાસ કરવાનું માંડી વળાવ્યું. કલેક્ટર તો એ મીલકત કોર્ટને સોંપવાના વિચારનો હતો. પરંતુ કોઇ પણ અમલદાર કરતાં પોતે સારો વહીવટ કરી શકશે એવું કંચનલાલનું મનતવ્ય હતું. એટલે સચોટ દલીલોથી મીલકતને સરકારી કળજમાં જતી અટકાવી. પરંતુ એની સૌથી ઝંભીર ફરજ તો વારસદાર માટે લાયક પતિ શોધી કાઢવાની હતી. સદ્બાગ્યે કંચનલાલ નવા જમાનાના વિચારો વધાવતા. બાળલગ્નના કદા વિરોધી હતા. વળી

સરોજ

સરોજને પણ જૂના વિચારનાં કોષ સગાં નહોતાં. એટલે એને બાસ્થાવસ્થામાં પરણાવવામાં ન આવે તો આખી ન્યાતનું સત્યાનાશ્ર વળી જાય તેમ નહોતું. આથી સરોજ મ્હોટી થઈ પોતાની જાતે જ પરણવાનો વિચાર કરે ત્યાં સુધી એ વાત ઉંચે મૂકાઈ; એ દર્મિયાન એને ઘટતી કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

૩

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. સરોજ સોળ વર્ષની સુંદરી બની રહી. એ હંમેશાં પડદામાં જ રહેતી. એની ખીલતી મોહકતા નિહાળવા અત્યારસુધી કોઈ પણ મરદ સહભાગી થયે નહોતો. અન્તે સુધારકો પણ એ યુવાન બાલાનું લગ્ન કરવાના દિમાયતી થયા. પરન્તુ તેના વાલી બાલાની ઈચ્છા જાણવાના મતના હતા. પાલિત પુત્રીનું હૃદય ઉકેલવા વકીલે પોતાની પુત્રી વસન્તને બોલાવી. વસન્ત સરલાની બાલસખી હતી. બન્ને બાલાઓ સરખી જ ઉમ્મરની હતી. બન્ને એકબીજાને અન્તઃકરણપૂર્વક મ્હાતી, કંચનલાલે પોતાનો ચિન્તાજનક પ્રશ્ન છેડી જોવાની વસન્તને સૂચના કરી. જરાક શરમાઈને કિન્તુ આહ્લાદક હાસ્યથી વસન્તે તેના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો:

“ સુન્દરલાલ દેસાઈ કોણ ? પિતાશ્ર ! ”

“ એ નામનો માણસ મ્હારી જાણમાં તો નથી. ”
કંચનલાલ મુંઝાયા, “ કેમ પૂછવું પડ્યું ? વસન્ત ! ”

“ કારણકે સુન્દરલાલ દેસાઈ સિવાય અન્ય કોઈને સરોજ પરણવાની જ નથી. ” વસન્તે ખૂલાસો કર્યો.

લલા બિચારા વકીલ ગુંચવાઈ ગયા.

પુખ્યાંજલિ

“ શું કહ્યું ? ” તે જૂમ મારી હિઠ્યા “ અન્નપ્પા યુવાન સાથે સરોજ સંબંધ બાંધી જ શી રીતે શકે ? ”

વસન્ત મસ્તીમાં હતી. રથયાત્રાથી ઘેર આવતાં બનેલા બનાવની વાતો તેણે અનેક વાર સાંભળી હતી. એણે એના પિતાજીને પણ એ વાત લંબાણથી કહી. અન્નપ્પા સુન્દરલાલ દેસાઈની બલાઈ કંચનલાલને પણ અસર કરી શકી.

“ પરન્તુ સરોજને કહેજો, બહેન ! ” વડિલે ચેતવણી આપી, “ કે એની ગંભીર ભૂલ થાય છે. લગ્ન કાંઈ આભારપ્રદર્શનની વાત નથી. એ હિદાર અપરિચિતનો એણે આભાર માનવો ઘટે જ. વખત આવ્યે એનો સારી રીતે બદલો પણ વાળીશું. પરન્તુ પરણવાની વાત જ બિન્ન પ્રકારની છે. એની પરિસ્થિતિ કે માતિની આપણને માહિતી નથી. એની ઉમ્મર કે ધંધાની વિગત આપણે જાણતા નથી. કદાચ એ પરણેલા પણ હોય. એમને છોકરાં પણ હોઈ શકે. એમ હોય તો સરોજનું લગ્ન કેમ થાય ? ”

“ એ તો બધું જ ઠીક. ” વસન્ત બોલી, “ સરોજ આ બધી વાતથી જરા જ અજાણી નથી. પરન્તુ તે રાત્રિથી જ એ બાલિકાએ એમની માનસિક પ્રતિમા ઉભી કરી હૃદયમંદિરે સ્થાપી છે. જેમ આપણે બધા રોજ દેવપૂજા કરીએ છીએ તેમ સરોજ પણ એના હૃદયદેવનું પૂજન કરે છે. સરોજ આપણે ઘેર આવી છે ત્યારથી એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે જ્યારે તેણે એમનું સ્મરણ ન કર્યું હોય. જો તહાં એને બીજાની સાથે પરણાવશો તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ સુખનો દિવસ નહિ દેખે. ”

“ બેટા ! બેટા ! આ શું કહે છે ? ” વડિલે વિચાર્યું, “ એક

સરોજ

ઉમતી યૌવનાની આ હાર્દિક ખિમારી છે. એને ઔષધની તાત્કાલિક જરૂર છે. પરંતુ પ્રથમ તો એ બેદી સુન્દરલાલ દેસાઈને જ શોધી કાઢવાના. ”

ઉપરોક્ત વાર્તાલાપ પછી એ મામાળુ વકિલ પેલા ઉદાર સંજ્ઞનની શોધમાં પડ્યા. જાતે તપાસ કરવામાં પણ બાકી ન રાખી. મિત્રમંડળમાં પણ એ વિષે લલામણુ કરી. દેશભરના તમામ અસીલો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તમામ વર્તમાન પત્રોમાં એમણે જાહેરખબર છપાવી.

કોઈ પત્તો આપશે ?

કંચનલાલ વકીલ સુન્દરલાલ દેસાઈને તાકીદે મળવા માગે છે.

ધણુ જ અગત્યના કામ માટે.

પરંતુ આ બધાં એક સામટાં પગલાંનું પણ કશું ચ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ. દિવસો, મહિનાઓ, અરે ! વર્ષો સરી જવા લાગ્યાં. સુન્દરલાલ દેસાઈનો બેદ ઉકલ્યો જ નહિ. એવામાં સરોજ પર બીજી આપત્તિ આવી પડી. એના માયાળુ મિત્ર એને વાલીનો સ્વર્ગવાસ થયો. આથી એને ધણું જ લાગી આવ્યું. ફરીથી અનાથ થઇ હોય એવી વેદના થઇ. ધર્મક્રિયાઓ પતી ગયા બાદ તે પોતાના કુટુંબના પુરાણુ આવાસમાં રહેવા ગઇ. પોતાની માલમીલકત સંભાળી લીધી. કંચનલાલની સચોટ સંભાળથી એમાં ધણો સારો વધારો થવા પામ્યો હતો.

મિલકતનો કબજો લીધા પછી તુરત જ તે યુવાન વારસે બે લાખ રૂપીઆ સરકારને આપ્યા ને ગરીબ લોકો માટે એક મક્ત દવાખાનું ને આરોગ્યભુવન ખંધાવવા સૂચના કરી. એ ભવ્ય મહાલયનું નામ “ સુન્દર નિવાસ ” રાખવામાં આવ્યું.

ઉપરોક્ત નામથી સરકારી અમલદારો જરા વિરમય તો પામ્યા;

પુખ્તાંજલિ

પરન્તુ એ કાર્ય દાતાની મુન્સરીનું હતું. આરોગ્યભુવન તૈયાર થઇ ગયું. ખુલ્લું પણ મૂકાયું. શહેર બહાર શાહપુરને છેડે એકાન્તમાં સરોજની માતાને ગરિબાઇના વખતમાં ઝુપકું બાંધી રહેવું પડ્યું હતું. જે સ્થાનમાં વૈભવમાં મહાલી હતી એ સ્થાનમાં ગરિબાઇના દિવસો ગાળવા આકરા થઇ પડ્યા હતા. એમના બાપદાદાનું મકાન રાયપુરમાં હતું. એની બરાબર સહામે જ ઉપરોક્ત આરોગ્યમંદિર તૈયાર થયું. ટુંક મુદતમાં જ અનેક ગરીબોથી તે ભરચક થઇ ગયું.

૪

એકાદ બે વર્ષ બાદ એક મનુષ્ય સરોજના આરોગ્યમંદિર આગળ આવ્યો. પચીસ ત્રીસ વર્ષની એની ઉંમર હતી. એનો દેખાવ ગંભીર પણ માયાળુ હતો. “સુંદર નિવાસ” ના મુખ્યદ્વાર આગળ તે ઘડીક ચંબ્યો. ત્યાં ઉભેલા પરિજનોને એ મહાલયના માલિક વિષે પરપૂછ કરી. એ ખાનગી મકાન નહોતું એ વાત તેને વિદીત કરવામાં આવી. ગરીબો માટે એ મફત દવાખાનું ને આરોગ્યભુવન હતું એને “સુંદર નિવાસ” કહેતા, એ વાત પર એનું ખાસ ખ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. અંદર જવાની એણે રજા માગી.

“આ આવાસ દેશના દરેક દુઃખી ને ગરીબ મનુષ્ય માટે ખુલ્લું જ છે.” એક પરિજને ઉત્તર દીધો. “તો આપ જેવા અંદર પ્રવેશ કેમ ન કરી શકે?”

પેલો અજાણ્યો મનુષ્ય ‘સુંદર નિવાસ’ના ખૂણેખૂણા ફરી વળ્યો. તપાસ પૂરી થયા બાદ તે પૂછવા લાગ્યો. ગરીબ ને બિમાર મનુષ્યોના આરામ માટે કરેલી સઘળી વ્યવસ્થા મહેં તપાસી. એથી હું ધણો જ ખુશી થયો છું. પરન્તુ આ બધો કોની ઉદારતાનો પ્રતાપ? શું સંસ્થાપકનું નામ સુંદરલાલ છે?

સરોજ

“ ના રે ના ! પરિચારકોએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. આ મહાલય તો અમારાં બાઈસાહેબે બંધાવ્યું છે. એમનું નામ સરોજ બહેન ! ”

“ તો મહાલયને ‘ સુંદર નિવાસ ’ નામ શાથી આપવામાં આવ્યું છે ? ”

એ વિષે પરિજનોને માહિતી નહોતી.

“ આ સુન્દરલાલ કોણ ? ”

“ અમે નથી પિછાનતા. ”

“ તહમારા બાઈસાહેબ ક્યાં રહે છે ? ”

રહામેનું જ એક મનોરમ મહાલય એ અગ્નિયા યુવાનને ખતાવવામાં આવ્યું.

“ તહમારાં બાઈસાહેબ પરણેલાં છે કે વિધવા ? ” પેલા અગ્નિયા મનુષ્યે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તેઓ પરણેલાં ય નથી ને વિધવા પણ નથી. એ તો બાઈ ! મ્હોટાં માણસ કહેવાય. એમના સગાંસંબંધી મરી પરવાર્યાં છે, એમનું કન્યાદાન દેનાર જ કોઈ નથી. ”

“ કોઈને મળે છે ખરાં ? ”

“ એટલે ? ”

“ મ્હારો પ્રશ્ન તહમને વિચિત્ર લાગ્યો ખરું ? પરંતુ હવે હિન્દુ બાઈઓ સમાજમાં બળતી થઈ છે તેથી જ એમ પૂછ્યું. ”

“ અમારાં બાઈસાહેબ એમ જ્યાં ત્યાં રઝળતાં નથી. કુટુંબના પુરુષમિત્રોને પણ તે મળતાં નથી. ”

પેલો અપરિચીત યુવાન વિચાર કરતો કરતો સરોજના નિવાસ તરફ વળ્યો; એના આકર્ષક દરવાજામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

૫

આપણો નવો મિત્ર સાધારણ ગુજરાતી જેવો લાગતો. જો કે એણે વસ્ત્રો સંભાળતી સન્યાં હતાં હોય એના પોશાકમાં.

પુષ્પાંજલિ

કાંઈ ખાસ તત્વ નહોતું. માત્ર એની વીંટીમાં એક તેજદાર હીરો ચમકતો. તે એટલો તો મ્હોટો અને મનોહર હતો કે દારપાલની નજર પણ એ તરફ ખેંચાઈ. એણે એવું રત્ન જીવનભરમાં જોયું પણ ક્યાંથી હોય ? પરન્તુ આપણો અભણ્યો મિત્ર એકલો જ હતો. પરિજનોથી નહોતો વીંટાયો. નોકરો તો એના વિષે અન્દર અન્દર પૂછાપૂછ કરવા મંડી પડ્યા. પોતાનું નામ જાહેર કરશે એમ ધારી તેઓ ઘડીક ખંચાયા; પરન્તુ એને તો એમ કરવાની જરૂર જણાઈ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. સરોજના મુખ્ય પ્રતિદારને બોલાવી લાવવા વિનંતિ કરી. મુખ્ય પ્રતિદાર આવ્યો. પેલા અભણ્યા મનુષ્યે એના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો, “ કૃપા કરી આ પત્ર ત્હમારાં બાપ સાહેબને આપો ને જે જવાબ વાળે તે મ્હને જણાવો. ”

“ સાહેબ ! ” પ્રતિદારે નમ્રતાથી શરૂ કર્યું, “ અમારાં બાપસાહેબ કુંવારાં છે. વળી હજી યુવાન છે. એટલે એમણે નિયમ કર્યો છે કે કોઈ પણ અભણ્યા પુરુષનો પત્ર એમના પર આવે તો તેમને આપતાં પહેલાં અમારે તે વાંચી જોવો. આપને હરકત ન હોય તો હું આપનો પત્ર વાંચું. ”

“ ભલે ! ” અપરિચિત યુવાને શાન્તિથી હકાર લખ્યો.

પ્રતિદારે વાંચવા માંડ્યું:

બહાદી બહેન !

આ પત્ર લાવનાર મરદ છે છતાં ય તેમને ખાનગીમાં મળજે. જરા પણ ભય રાખીશ નહિ. ત્હમારા બન્ને વચ્ચે શું થાય છે એ મ્હને કહ્યા વિના નહિ જ ચાલે. એજ

લિ.

ત્હારી પ્રિય સખી

વસન્ત.

સરોજ

કંચનલાલની પુત્રી વસન્તની જાણીતી સહી જોતાં જ કોઈએ જરા પણ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. પરંતુ અન્દર મોકલવામાં આવ્યો.

થોડી વારમાં જ એક દાસી એ અજાણ્યા પુરુષને સ્ત્રીઓના ખંડમાં લઈ જવા આવી. કોઈ પણ મરદને તેની સાથે આવવા મનાઈ હતી. બાપ સાહેબનો એવો હુકમ હતો.

સારી રીતે સજ્જ કરેલા દિવાનખાનામાં એ મનુષ્યને દાખલ કરવામાં આવ્યો. સરોજના ખાનગી ખંડમાં મરદનો આ પહેલો જ પગસંચાર હતો. એમને જોતાં જ એક દાસી પોતાની બાપને ખબર દેવા દોડી. બીજી એમની બાજુમાં ઉભી રહી. સ્ત્રીસ્વભાવસાર આગન્તુકના દેખાવની બારીક તપાસ કરવા લાગી. એમનું વદન આકર્ષક હતું. જાણે નવપલ્લવિત મલ્લિકાપુષ્પ. તે ઉંચા હતા. એમનું શરીર મજબૂત ને સ્નાયુબદ્ધ હતું. લલાટ વિશાળ હતું. કાળા કાળજીશો એમનો કેશકલાપ ચોમેર ઝૂલી રહ્યો હતો. નયન વિશાળ કિન્તુ સરલ જણાતાં. બ્રમર ક્યામળી ને લરાવદાર હતી. સીધા નાક પર અમીરાઇની લબક હતી. અધરદય આછા ગુલાબી હતા. લાંબી ગરદન પ્રતિભાશાળી હતી. અંગ પર ગૃહસ્થને છાજતાં સાદાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં. સુંદર આકૃતિવાળા એના હાથ દાસીને ગમી ગયા. પેલો તેજદાર હીરો એના દષ્ટિપથે રમી રહ્યો.

સરોજે એ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. દાસીઓને રજા આપવામાં આવી. નજીક આવતાં એ યુવાન બાલાનું અંગ કમ્પી ઉઠ્યું. એના જીવનમાં જાણે નવો જ સૂર્યોદય થયો. તાજ મનોહરતાથી એના અંગેઅંગમાં નવચેતન પસર્યું. પેલા

પુષ્પાંજલિ

અપરિચીત યુવાન વયમાં મ્હોટા હતા; એટલે એમણે જ પ્રથમ બોલવું જોઈએ. પરંતુ મુઘ્ધા સરોજના લાવણ્યથી એ એટલો તો અજળ થઈ ગયો કે એમની જીભ કામ કરી જ શકી નહિ. સરોજ એ મૌનથી જરા ચીઢાઈ.

“આમ ખ.નગી મળવાની યોજના કરવાનું પ્રયોજન સમજાવશો? હજી હું કુંવારી છું. આપની વિનંતિ માન્ય રાખી હોય તો માત્ર વસન્ત જાહેનના લખાણે જ.”

“છતાંય આપને મળવા પામું તે માટે હું ખાસ આતુર હતો એમ હું કહી શકું નહિ” એટલો જ નિઃસ્પૃહી ઉત્તર મળ્યો. સરોજ વધુ ચીઢાઈ.

“મ્હારી સખીએ પણ આપને મળવાનું એક પણ કારણ જણાવ્યું નથી.”

આવનારે એક ઘણું જ જૂનું કુચા જેવું થઈ ગયેલું વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું. એમાં લાંબા ગાળાથી છૂપા રહેલા સુન્દરલાલ વિષે કંચનલાલે આપેલી જાહેર ખબર સરોજ વાંચી શકી. એ જોતાં જ તે બાલા તોફાનમાં કોઈ તમાલવૃક્ષ કમ્પી રહે તેમ કમ્પી ઉઠી. પેલા પુરુષનું મનોહર અંગસૌષ્ઠ્ય તપાસતાં જ તે મનમાં વિચારવા લાગી, “બચપણનો તારણહાર આ તો ન હોય?” અન્તે મહિલાની લજ્જા ઉપર આતુરતાએ વિજય મેળવ્યો. ઉત્સુક સ્વરે જ પ્રશ્ન પૂછાયો.

“આપ જ સુન્દરલાલ દેસાઈ?”

“નારે બાઈસાહેબ! ના.” અપરિચિત વ્યક્તિએ ઠંડે કલેજે જવાબ દીધો.

આવો અણધાર્યો જવાબ સાંભળી તે બાલા પાસેના આસન પર બેસી જ ગઈ. પરસ્પર વિરોધ દર્શાવતી વિચિત્ર લાવનાઓનો તે ભોગ થઈ પડી.

સરોજ

“ હું સુન્દરલાલ દેસાઈ હોત, ” આવનારે આગળ ચલાવ્યું, “ તો આપના વાલીને આમ જાહેર ખર્ચર આપવાની તસ્દી જ ન લેવી પડત. મહેને તો તેઓ સારી રીતે પિછાનતા હતા. વર્તમાનપત્રમાં આ જાહેર ખર્ચર જોઈ કોઈ દિવસ કામ લાગશે એમ ધારીને જ મહે અત્યાર સુધી સાચવી રાખી છે. ”

“ પરંતુ આપને આ જાહેર ખર્ચર સાથે કશી ય નિસ્ખત નહોતી તો આપને શા માટે આટલી બધી તસ્દી લેવી પડી ? ” સરોજે શંકા રજુ કરી.

“ કેવળ શોખ ખાતર ! ” ફરી પાછો નિઃસ્પૃહી જવાબ મળ્યો, “ આજથી આઠ દસ વર્ષ પહેલાં પગે ચાલતા ખંદાર નીકળી પડવાની મહેને ટેવ હતી. સાહસો ખેડવાં મહેને ધણું જ ગમતાં. એમ શહેર ખંદારનાં પરાઓમાં નકામું ભટકવું એ મહારા મિત્રો અસમ્ય લેખતા. એ લોકો મહેને હસે નહિ માટે હું પણ ‘ સુન્દરલાલ દેસાઈ ’ નામ ધારણ કરતો હતો. જાહેર ખર્ચરમાં મહારો નામ નિર્દેશ જોઈ મહારી જીસાસા તેજ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ”

સરોજ મહોટા પ્રયત્ને ગંભીરતા જાળવી શકી.

“ એ નામ ખરેખર ! કોનું હશે તે હું નથી જાણતો; ને મહારે માટે કોઈ તપાસ ચલાવે એવો સંભવ ધણો જ ઓછો છે. ” એણે ખૂલાસો કરવા માંડ્યો, “ લાંબો વિચાર કરતાં એ વર્તમાનપત્ર સંભાળી મૂકવાનું મહેને ઠીક લાગ્યું. કંચનલાલભાઈને એ વિષે વાત કરવાની હું હિમ્મત જ કરી શક્યો નહિ. ”

“ ને પછી ? ”

“ તમારા વાલી દેવલોક પામ્યા ત્યારે બેસણા વખતે તેમના

પુષ્પાંજલિ

પુત્રને હું મળવા ગયો. ઘેર ધણું કામ હતું તેથી એ વખતે તો હું નિરાંતે વાત કરી શક્યો નહિ. પરંતુ નવરાશ મળતાં જ એમની પાસે છૂટથી વાત કરવા મહેને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ થોડીક ગમ્મત ખાતર હું પેલી જાહેર ખખર પણ મ્હારી સાથે લઈ વાર્તાલાપમાં જ એ જાહેર ખખર છપાવવાનું કારણ મહે જાણવા માગ્યું. એ તો સરોજ જાહેરની આરા હતી, એમ મહેને જણાવવામાં આવ્યું. મ્હારાં અજ્ઞાત અટનોમાં હું પણ એક વાર સરોજ નામની બાલિકાને મળ્યો હતો. મહે તેને એક જ વાર જોઈ હતી; છતાં ય એને હું મ્હારા મનમાંથી દૂર કરવા સમર્થ થયો નહોતો. અર્ધી જૂએ મરતી હોવા છતાં તે દિવસે એ બાલિકાએ જંગલી પુલોના હારગજરા ગૂંથ્યા હતા. એની બિમાર માતા માટે જરૂરી ચીજો લાવવા તે વેચવા નીકળી હતી. વરસતા વરસાદમાં અન્ધારી ઘેર રાત્રિએ તે નિરાશ થઈ ઘેર આવવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. બિચારો ન્હાનકડો ગરબ આત્મા ! એના દુઃખનો વિચાર મહેને હજી યે ચાલે છે.”

બોલનારના અવાજમાં જ લાગણી સ્પષ્ટ તરવરી રહી હતી. સરોજે પણ અશ્રુનાં પુર મહા મહેનતે રોકી રાખ્યાં હતાં. છતાં ય હિમત એકઠી કરી દઢતાથી તે બોલી.

એવી ન્હાનકડી ગરીબ બાલિકાનું અહીં શું કામ છે ? આપને મ્હાં શું કામ છે તે જણાવોને ? ”

“ શ્રીમતી ! ” તે નમ્રભાવે બોલ્યો, “ એ બિચારી બાલિકા માટે આમ ન બોલશો. એના પર જરા ય રોષે ન બરાશો. સંસારમાં કેમ મધુરી મુઝા મહે કદી જોઈ હોય તો એ મ્હારી ન્હાનકડી માર્ગ-પરિચીતા. મ્હારાં બ્રમણોમાં ભવિષ્યમાં

સરોજ

મહાન બ્યક્તિ બનનાર કોઈ વનિતા મ્હેં જોઈ હોય તો એ જ મ્હારી બાલસખી સરોજ. અમૃત ઝરતું કોઈ પણ વદન કદી મ્હેં નિહાળ્યું હોય તો કાલા કાલા ગણગણાટ કરતું એ બાલિકાનું જ. બાધ સાહેબ ! આપ ભલે હસો. આપણી પૌરાણિક કથા પ્રમાણે બિચારાં મનુષ્યોને ભરમાવવા માયા અનુપમ સંગીત ગાય છે. એવું કેમ બનતું હશે એ મ્હારા માન્યામાં નથી આવતું. પરન્તુ એ ન્હાનકડી બાલિકાનાં સીધાં સાદાં વેણમાં એ સ્વર્ગીય ગાયકોના સંગીતની લહરીનો મ્હને અનુભવ થયો હતો. ગમે તેવી સાદાઈ છતાં કોઈ પણ સ્ત્રીના સ્વરે મ્હને એટલી અસર નથી કરી; કે કોઈ પણ પ્રમદા મ્હારા સ્મરણમાં એટલે અંશે ઠરી નથી.

પછી તે મનમાં જ વિચારવા લાગ્યા, “ એવો જ મોહક સ્વર હું આજે પણ સાંભળી રહ્યો છું. ” પેલી અપરિચીત બાલિકાનો કાલો કિલકિલાટ એણે વધો પહેલાં સાંભળ્યો હતો; છતાં ય આજે તેની રહામે ઉભેલી વિનીત લલનાના સ્વરમાં એ સુરના પડછંદ પડતા પિછાનતો; ને જાણે સર્વ બનાવ જાણે કાલે જ ન બન્યો હોય તેમ એને લાગી રહ્યું હતું. છતાં ય તે વિચારવા લાગ્યો, “ આ જ તે સરોજ હશે ? પરન્તુ એ તો ગરિબ જૂંપડામાં રહેનાર અનાથ બાલિકા હતી. આ તો અઢળક લક્ષ્મીની માલિક છે. એનો રૂપેરી ઘંટડી જેવો અવાજ હજીયે મ્હારા કર્ણમાં ગુંજી રહ્યો છે, પરન્તુ એ બાલાને મ્હેં પૂરી જોધ પણ નહોતી. તે સુન્દર હતી કે કદરૂપી તે પણ હું જાણતો નથી; તેમ છતાં ય આ સુન્દર પ્રમદામાં એક ન્હાનકડી બાલાના સુન્દર સ્વરૂપની પ્રતિકૃતિ પડતી હોય તો એને મ્હાનાર મનુષ્યનાં સદ્બોધ ! એની પાછળ જીવન ડુલ થઈ જાય તોય શું ?

પુખ્તાંજલિ

ખીજ ખાજી સરોજ એ અપરિચિત મનુષ્યનાં વચનામૃતનું એકચિત્તે પાન કરી રહી હતી. એના યૌવન ઘેરા હૃદયમાં એક વિચિત્ર પરન્તુ મન ગમતી ભાવનાએ ધર કર્યું હતું. એણે મનમાં જ વિચાર્યું, “આવી બધી સુંદર વાતો ત્હમારી જૂની સહચરી વિષે કરો છો પરન્તુ આપને જ એ લાગુ પાડી ન શકાય ? આઠ આઠ વર્ષના હૈયા કોરતા લાંબા ગાળા પછી આપ ક્યાંથી પ્રગટ થયા ? કોઈ સ્વર્ગીય નન્દન વનમાંથી કોઈ દેવ બાલ તો નથી ઉતરી આવ્યા ને ? ખરે જ ! આપની દાસીની માનસિક ભક્તિનો આપને સ્પર્શ થયો છે ! મુઘ્ધાઓના કુંજવનોમાં વિચરનાર આપ કોઈ દૈવી પુરુષ તો નથી ને ? નહિ તો છૂપી કળાથી આટલાં વર્ષોથી ત્હમારું જ ધ્યાન ધરતા આ હૃદયને કેવી રીતે પિછાની શક્યા ?”

પ્રભાકરના ઝળહળતા પ્રકાશમાં પ્હેલી જ વાર આ યુગલે અનિમેષ દષ્ટિએ એક ખીજના રહામે જોયું. ઉભયે એકી સાથે જ વિચાર્યું, “આપના જેવી જોડ પણ ક્યાંથી જડે ? માનવ વિહારનાં સ્થળે સ્થળ ગુંદી વળીએ, વિશાળ વસુન્ધરાનાં સાગર સરિતાઓ જોઈ નાંખીએ, ત્હોય આવું સ્નાયુવાન, આવું મધુર, આવું મનોરંજક, આવું જીવન્ત ને શાન્તિમય મંદહાસ્ય ફરકાવતું અર્ધાંગ મળે ? યુગયુગની મૈત્રીનાં વિકલ્પ પડળ આજે ઓસરી ગયાં છે; છતાં ય ઉભય કેવાં ઉન્માદક નવિન ને અજન્મ ભાસીએ છીએ ? વધારે બહાલાં ને વધારે પરિચીતઃ છતાં ય વધારે ગોંરવશાળી ને વધારે દૂર. સ્મરણે સદાય સાન્નિધ્યમાં છતાં ય અદૃષ્ટપૂર્વ ને ભવિષ્યમાં પણ નહિ જડનાર. અહો ! આ કેવી ધન્ય ઘડી ! પ્રણયનો કેવો મધુર અમત્કાર !

અન્તે બાલાએ જ પ્રથમ શાન્તિ તોડી. એને મુંઝવણ તો ધણી થઇ. એના હૃદયમાં અશ્રુને આનન્દનું યુદ્ધ મંડાયું હતું.

સરોજ

“ કેમ મહાશય ! ” તે ગંભીર વદન કરી બોલી “ મહારે આપને યાદ આપવું પડશે કે હજી ય આપ આપની ન્હાનકડી ભિખારણીનું જ પીંજણ પીંજી રહ્યા છો; આપને મહારી સાથે શું કામ છે, એ મૂળ વાત પર જ આવતા નથી ? ”

ઓ સરોજ ! જેનાં દર્શનથી ત્હારાં નયનમાં આનન્દનાં અશ્રુ ઉભરાયાં; ‘ મહારા હૃદયનાથ, ’ ‘ સ્વામીનાથ, ’ ‘ આશા પુંજ ’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી જેની આજ કેટલાં ય વર્ષથી તું ભક્તિ કરી રહી હતી; એ મનુષ્યની સાથે વાતચીત કરવાની આ રીત ! છતાં ય ત્હારા કુમારિકાસુલભ ઉન્માદને એ આનન્દ કેટલો સ્વાભાવિક ! ‘ એ ગરિય સરોજ ને મહારે શું લાગે વળગે ? ’ એમ પૂછી એમને પજવવાની ઇચ્છા પણ કેટલી કુદરતી ! આટઆટલાં વર્ષો પછી ત્હારા હૃદયદેવ આનન્દમૂર્તિ સ્વરૂપે ત્હારી સન્મુખ પ્રગટ થયા છે એનો કાંઈ ખ્યાલ પણ આવે છે ?

એ યૌવનાના અન્તરમાં અજળ ગડમથલ ચાલી રહી હશે. પ્રણયધેલી પ્રમદાઓ એ પરિસ્થિતિ કદપી શકે. આવા છેક જ નવિન ને ઉન્માદક સંયોગોમાં એક અનુભવ વિનાની કુમારિકા શું કહે ? શું ધારી શકે ? સરોજ પણ પોતાની ઘૃષ્ટતાથી અજળ થઈ હતી. એના અધરદયથી ઝરતાં શબ્દબાણમાં અધિકારના પડધા પડતા; ગરીબ રનેહીને સતાવવા શરસંધાન થતાં.

સુન્દરલાલ પણ જવાબ વાળતાં શરમાયો. “ હું પણ એજ કહેવા જતો હતો. ત્હમને જેતાં જ એ વર્ષો પહેલાંની નાણુક મૂર્તિ મહારા નયનપથે તરવરી રહી. અન્ધારધેરી રજનીમાં આગીઆના પ્રકાશ સમું મ્હને લાગ્યું કે મહારી રહામે ઉભેલાં આં મનોરમ સરોજકુમારી ને મહારી સરોજ એક જ કેમ ન હોય ? ”

પુખાંજલિ

“તહમારી સરોજ !” તે અચાતયૌવના ગાજી ઉઠી. ખોટા કોપ ધારણ કર્યો છતાં ય બોલતાં બોલતાં તેનાથી હસી જવાયું. ખોટાં વિવેચનો પ્રતિ નારીસુલભ તિરસ્કાર દાખવવા એણે પ્રયત્ન કર્યો છતાં ય એના અધરદ્વયદ્વારા એની અન્તરની વાત અન્નણી ન રહી.

એના એ આભરદર્શક સ્વરનો ભણકાર સુન્દરલાલથી અન્નણ્યો ન રહ્યો. શિષ્ટાચારના સંબોધનને બદલે તેણે પોતાનું જ નામ ફરી ઉચ્ચાર્યું, એ વાતને એણે મનમાં આનન્દથી વધાવી.

“હા. હા. મહારી સરોજ !” તે ભાર દર્ષ બોલ્યો, “એટએટલી અન્ધારધેરી તોફાની રજનીમાં મહે એને જોષ જણાય, તો તેમ પણ મહે એને એક જ વાર જોષ હતી. આજ આઠ આઠ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, હોય હું જાણું છું કે મહે જૂલ નથી ખાધી. એ મહારી જ સરોજ છે.”

સરોજ ગંભીર બની. “ધારો કે તહમારી સરોજ પછી ?”

“કદાચ એ મહારી વર્ષોભુની ન્હાનકડી સહચરી હોય એવી આછામાં આછી આશ્ચર્યે કંચનલાલભાષના પુત્રને મહે પૂછ્યું ‘એ સરોજ બહેન કોણ ?’ ગમે તે કારણ હોય પરન્તુ મહારા એ મિત્રે ઉડા ઉતરવા આનાકાની કરી. માત્ર વાત ઉડાવવા તેમણે જણાવ્યું ‘એ તો અમારા કુટુંબના એક ભુના સ્નેહીની કન્યા છે.’ એમની નામરજી જોષ મહેને આગ્રહ કરવો ઠીક ન લાગ્યો. છતાં ય એ સરોજ બહેને સુન્દરલાલ માટે કેમ શોધ કરવા માંડી હતી એ પૂછ્યા વિના મહારાથી ન રહેવાયું. મહારાથી બને તેટલી માહિતી આપવા મહે ખાત્રી આપી. પરન્તુ એ વિષે તેઓ કાંઈ જ જાણતા નહોતા એમ તેમણે જણાવ્યું. એમના સ્વર્ગસ્થ પિતાજીએ એ વાત બણી જ ખાનગી

સરોજ

રાખી હતી; પરંતુ એમણે એટલું કહ્યું કે એમનાં બહેન એ તમામ પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતાં. હું એ અનુભવા ભેદી આદમી વિષે કાંઈક જાણતો હોવાથી તેમણે પોતાની બહેનને પૂછવાનું માથે લીધું. તુરત જ તે અન્દર ગયા. એ પાછા ફર્યા ત્યારે આપની ઝોળખાણુ માટે રજુ કર્યો તે પત્ર એમના હાથમાં હતો. એમણે વધારામાં મહેને જણાવ્યું કે એમનાં બહેન પણ એ વિષે વધારે ચોક્કસ માહિતી પૂરી પાડી શકે તેમ નહોતાં; પરંતુ તેમનો આ ભલામણુપત્ર લખ મહારે જાતે જ આપને મળવા આવવું, એવી તેમણે સૂચના કરી હતી. પછી એમની ઇચ્છાનો મહેન અમલ કર્યો. કહો ! એમાં મહેન શો અપરાધ કર્યો ? ”

“ ઘણો જ ” સરોજે સચોટ ઉત્તર વાળ્યો. “ આપના અપરાધની વિગત હું આપને પછીથી જણાવીશ. પરંતુ હાલ તુરત હું એટલું તો કહીશ જ કે મહેને મળવા આવવામાં આપે ઘણી જ ગંભીર ભૂલ ખાધી છે. આપે વાત કહી એ સરોજ કોણુ હશે એ હું નથી જાણતી. પરંતુ એવી ગરીબ બાલકાને આપ મળ્યા છતાં ય આપે કશું જ કર્યું નહિ ? ”

ભંગાણુ પડેલા રથયાત્રાના મહોત્સવની, પેલી ગરીબ બાલિકાની નિરાશાની, એની નહાનકડી ઝુંપડીએ લખ જતાં પોતે તેને કેવી મદદ કરી હતી, વગેરે તમામ વાતો સુન્દરલાલે કહી સંભળાવી.

“ મહેન આપને અક્ષરે અક્ષર વાત કહેવાનું કહ્યું, ” સરોજ વચમાં જ બોલી, “ કારણ કે એક પરાયા આદમીને અપરાધ ક્યાં થાય છે એ કહેવાની મહારામાં હિંમત આવે. મહારે ન કહેવું જોઈએ છતાં ય કહું છું તે માટે મહેને ક્ષમા કરજો. આપની વાતો પરથી હું જો ન્યાય તોણું તો મહારે કહેવું જોઈએ કે

પુષ્પાંજલિ

આપનામાં દયા કે ઉદારતાનો છાંટો નથી. જુઓ. ત્હમે મદ્દ ને દયાળુ સ્વભાવના હોત તો જીખમરાને આરે ઉભેલાં એ માતાપુત્રીની આપત્તિ ટાળવા ત્હમે જરૂર કાંઈ પણ કર્યું જ હોત. ત્હમारी વાત પરથી તો એમને સહાય કરવાનું આપ કેવળ વિસરી જ ગયા હાજો છો. ”

“ ના. એમ નથી ” સુન્દરલાલે જવાબ વાળ્યો. “ પણ હું એમને માત્ર થોડી ધણી મદદ કરી શક્યો હતો. રિવાજ પ્રમાણે છૂટું નામ ધારણ કરી છુપા વેશમાં હું ભમતો હતો. મધ્યાહ્ન થયો હશે, એટલામાં પુષ્કળ વાદળ ચઢી આવ્યાં ને વર્ષાદનું તોફાન શરુ થયું. લોકો વેરાઈ ગયા, એટલે મ્હેં પણ પાછા વળવા માંડયું. મ્હારી પાસે જે થોડા ધણા પૈસા હતા તે તમામ મ્હેં એ બાલિકાને આપી દીધા. મ્હારા એ નવા મિત્રાની પિછાન પાડી કરવા મ્હેં બીજો દિવસે રહવારે એમને ત્યાં જવાનું ધાર્યું હતું; પરન્તુ મ્હારા પિતાજી સુરતમાં ગંભીર બિમાર પડ્યા હતા એવા રાત્રે જ સમાચાર આવ્યા. સુરતથી પાછાં વળતાં ધણા દિવસ થઈ ગયા. ત્યારબાદ એ ઝુંપડી મ્હેં શોધી કાઢી પરન્તુ એ માતા પુત્રી તો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં. ”

“ એ ન્હાનકડી સરોજ માટે, ” સરોજે પૂછયું, “ આપને આવો અગાધ પ્રેમ ક્યાંથી થવા પામ્યો ? આવી બાળતોમાં સ્ત્રીની સ્વાભાવિક જીજ્ઞાસાએ આપ ક્ષન્તવ્ય ગણુજો પરન્તુ આપ તોફાન ને વર્ષાદની વાત કરી રહ્યા છો. જાપટાં ને પવનના ત્રાસથી બચવા આપે આપના એ ન્હાનકડા મિત્રની ઝુંપડીમાં આશ્રય લીધો હતો. પછી આપ ત્યાં કેટલી વાર સુધી રોકાયા હશે ?

“ થોડી ક્ષણો જ ” તેમણે જવાબ વાળ્યો. “ ચોતે દિવસ

સરોજ

સળગાવે ત્યાં સુધી હિલા રહેવા એ બાલિકાએ મ્હને વિનંતિ કરી હતી. એની પાસે પુરાં કપડાં પણ નહોતાં તેથી એકાદ જોડ લુગડાં લઈ આવવા હું પાસેના કાપડિયાની દુકાન તરફ સરકી ગયો. ”

“ બસ ! લુગડાં જ આપ્યાં ને ? અન્ય કંઈ આપ્યું હતું. ? ”

“ બીજું શું આપી શકું તેમ હતો ?—પણ હા ! એક ચલણી નોટ મ્હેં એની ઝુંપડીમાં સરકાવી દીધી હતી. ”

સરલાએ એ નોટ આજ સુધી સંધરી રાખી હતી. તે અન્દર જઈ ને લઈ આવી.

“ ગરીબ માણસના ઘરમાં એક ચલણી નોટ સરકાવી પસાર થઈ જવું એ કેવું ખરાબ કહેવાય ? ” તે બોલી “તેઓ એમ માને કે ત્હમારી પાસેથી એ પડી ગઈ હશે. ”

“ એવો બય અસ્થાને છે, ” સુન્દરલાલ વચમાં જ બોલ્યા “ એ નોટના એક ખૂણે ‘ સરોજ માટે ’ એમ મ્હેં ખાસ લખ્યું હતું. સુન્દરલાલ દેસાઈ તરીકે મ્હેં સહી પણ કરી હતી. મ્હાં સાચું નામ લખ્યું હોત તો મ્હારી ભાળ કાઢ્યા વિના તેઓ ન રહેત; પરન્તુ હું છૂપો જ રહ્યો. ”

“ ત્યાં જ કૂર અપરાધ થયો ” સરોજે પૂરું કર્યું, “ આટઆટલાં વર્ષો થયાં એક કૃતચ બાલાને પોતાના તારણદારનો આભાર માનવાની તક ન આપવી એ કેટલું કઠોર કહેવાય ? જુઓ ! આપની સરોજ એના આપત્તિના સન્મિત્રને શોધી રહી છે કે નહિ ? ”

આમ કહી તેણે પેલી નોટ સુન્દરલાલના હાથમાં મૂકી: તેમના પાંચે પડી બોલી, “ મ્હારા પ્રભુ ! તે દિવસની આપની દયાથી મ્હારી માતાની જીવન દોરી લંબાઈ ને અમે આ દિવસ જોવા

પુખ્તાંજલિ

ધામ્યાં. તે દિવસની આ કપરા સંસારમાં હું આપનું જ સ્મરણ કરી રહી છું. આપનામાં જ તન્મય બની છું. ”

૬

હૃદયમન્યનવાળા એ અજબ મિલન બાદ એ યુવાન યુગલ શાન્ત પડતાં સરોજ બોલી:

“ આપનું ખરું નામ સુન્દરલાલ દેસાઈ નહિ તો આપને કયા નામથી સંબોધું ? ”

“ મ્હારું નામ સુમિત્ર ! ”

“ શું ? શ્રીમંત સુમિત્ર વિષે તો મ્હેં ઘણું ય સાંભળ્યું છે. ”

“ હા ! લોકો તો મ્હને પિછાને છે: સરોજ ! ત્હમારે જ પિછાનવાનું બાકી રહ્યું છે ! ”

“ એક વિનંતિ કરું ? આપણે એક જ જ્ઞાતિનાં છીએ. મ્હારા કૃપાળુ મહેમાન ! આજ મ્હારું આંગણું પાવન કરશો ? ”

“ આપનો આગ્રહ છે તો હું જમ્યા વિના નહિ જાઉં. ”

પછી મુખ્ય પ્રતિહાર સુમિત્રને મરદોના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો; તમામ સગવડ કરી આપી. સમય થતાં જ મન ભાવનાં ભોજન કર્યા: સરલાએ સ્વદસ્તે જ સુશ્રુષા ઉઠાવી.

“ આજ કેટલાં ય વર્ષો થયાં હું મ્હારા શુભેચ્છકને મળી આભાર પ્રદર્શિત કરવા તલસતી હતી. એમને ચરણે ધરવા મ્હેં એક નજીવો ઉપહાર પણ તૈયાર કર્યો છે. આપ તે અવશ્ય સ્વીકારશો જ આ હારની કૌમત નજીવી છે. પરન્તુ આપનો ને આપના કુટુંબીઓનો ઉપકાર ન વિસરી શકે એવી વ્યક્તિના ઉપર કૃપા કરી આપનાં હૃદયેશ્વરી એને કદાચ કંઠે નાંખશે જ ”

સરોજે એક અમુલ્ય હીરાહાર તેના મહેમાનને અર્પણ કર્યો: મધ્યરાત્રિના તારલિયા સમે એ ચમકી રહ્યો.

સરોજ

“ પરન્તુ બાલા ! ” સુમિત્ર બોલ્યો “ હું પરણ્યો નથી તેનું કેમ ? ”

સરોજના આનન્દનો પાર ન રહ્યો. સંયમ સાચવવા એને ધણો જ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અન્તે તૂટક સ્વરે તે બોલી, “ છતાં ય કૃપાનાથ ! આપ એ ઉપહાર પાછો તો નહિ જ ઠેલો. આપની રજા હોય તો હું જ તે આપને પહેરાવું. ”

હસતી ને શરમાતી બાલાએ એ ચમકતો ચન્દ્રહાર સુમિત્રના કંઠે આરોપી દીધો.

શૃંગાર સજ્જ સુમિત્ર સ્મિત કરી રહ્યો.

“ આ સુન્દર હાર હવે શું મ્હારો જ થયો ? ”

“ આપ સ્વીકારો તો અવશ્ય. ”

“ એ હવે મ્હારો થયો એટલે હવે હું મ્હારી ઇચ્છામાં આવે તેને આપી દઈ શકું ને ? ”

“ આપને એ ધારણ કરવાનો શોખ ન હોય તો જેને ઘટે તેને આપ અર્પણ કરી શકો છો. ”

“ આ હાર મ્હારે પહેરવા લાયક તો છે જ નહિ. અરે ! હું જ એ પહેરવા લાયક નથી. આવું સુન્દર આભૂષણ તો સુન્દરીને જ શોભે. હું ત્હમને જ પહેરાવું તો ? ”

પુરાતનકાલમાં યુવકયુવતી હાર બદલી ગાંધર્વલગ્ન કરતાં. સુમિત્રે પણ એ ચન્દ્રહાર સરોજના નાણુક કંઠે આરોપી દીધો.

સરોજને તો મનગમતું જ થયું. તેની દષ્ટિ જરાક નીચી ઢળી. હર્ષમિશ્રિત મસ્તી ભરી નજરે તે પોતાના મહેમાનને નિહાળી રહી. સુમિત્ર પણ એનો વિચાર કળી ગયો.

“ હું આ હાર ગ્રહણ ન કરી શક્યો તેથી એ મ્હેં ત્હમને પાછો આપ્યો પરન્તુ ત્હમે મ્હને બીજો હાર આપશો ? ”

પુષ્પાંજલિ

“ કયો ? ”

“ તહમે પહેયો છે તે: તહમારાં ઉરનાં આ-દોલને ઉલ્લાસતો.”
સરોજે દાસીને બોલાવી, “ મંગળા ! ”

પડદા પાછળ લપાઇ આ અજ્ઞત પ્રસંગ મંગળા આશ્ચર્ય
ચકિત બની અવલોકી રહી હતી, તે ચમકી અન્દર દોડી આવી,
“ આવી, બાપ સાહેબ ! ”

“ જોળધાણા લાવ. ”

“ લાવી, બાપ સાહેબ ! ”

“ અમને આપ: પછી તું લે. અન્યને પણ વહેંચજે, સહમજ. ”

પછી એ પ્રણયધેલી પ્રમદાએ મૃદુ સ્મિત કરી પોતાને
કંઠેથી સુગન્ધ ફેારતો હાર ઉતારી પ્રણયીને કંઠે સમર્પિત કર્યો:
મંગળાએ જોળધાણા વહેંચ્યા: કાંઈ મહાન બનાવ બન્યાની
પરિજનોને આગાહી થઇ.

મુદ્રિકા

એક મનોરમ ઉદ્યાનના નવપલ્લવિત કુંજવિહારમાં એક નવયુવાન યુગલ સ્હામે પથરાતા વિશાલ સિન્ધુપટ પર ખાલી નજર નાંખી રહ્યું હતું. એ પુરાતન કાલમાં આસમાની સમુદ્ર તરંગો પુરાણા ભુગુકચ્છના પાદ પખાળતાં : શહેરની શેરીએ શેરીએ એના નિનાદથી ગાજી ઉઠતી. નગર ખહાર નદી કિનારે હરિયાળાં ખેતરોથી વીંટાયલા એક વિશાળ મહાલયના સુંદર ઉપવન પગથારની અડોઅડ આવેલો ઉપરોક્ત લતામંડપ એ સ્થળના નિવાસીઓને હરધડી આકર્ષતો. એ રાજસી મહાલયો ને મનોહર વાટિકા શ્રીમંત લક્ષ્મીનંદનનાં હતાં. એ વ્યાપારીવર્ચની પુત્રી સુવર્ણા અત્યારે એક ઉગતા યુવાન જોડે વાર્તાલાપ કરી રહી હતી.

સુવર્ણાનો કન્યાકાળ થઇ ગયો હતો ; છતાં ય હજી તેનાં લક્ષ નહોતાં થયાં. લક્ષ કરવા એની ઈચ્છા નહોતી એમ નહોતું. છેક અગીઆરમા વર્ષથી આજ પાંચ વર્ષ થયાં તે મનમાનતો

પુખ્તાંજલિ

વર મેળવવા સાગરેશ્વરીની પ્રાર્થના કર્યો કરતી. છતાં ય હજી તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહોતી.

એટલે સુવર્ણા જેવી મુઘ્ધા એક નવયુવાન જોડે એકાન્તમાં વાર્તાલાપ કરે એ અસંભવ જ ગણાય ; પરંતુ સુવર્ણા ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે એ યુવાન આઠ વર્ષનો હતો ; એના પિતા પરમાનન્દ લક્ષ્મીનંદનના સાખપાડોશી હતા ; ત્યારનાં એ બન્ને બાલકો સાથે જ રમતાં ; એક બીજાની ઓથમાં જ ઉછર્યાં હતાં. હમેશાં તેઓ સાથે જ ફરતાં, એટલે અત્યારે તે બાલિકા સોળ વર્ષની સુંદરી બની રહી હતી ને પેલો બાળક વીસ વર્ષનો સુંદર યુવાન હતો ; છતાં ય તેમનાં બાલ્યની સહૃદયતા હજીએ એમની એમ જ પમરી રહી હતી.

એ રનેહસંબંધની આડે માત્ર એક જ વિદ્ય આવી પડ્યું હતું. સુવર્ણાનો કન્યાકાળ થતાં બન્નેનાં વડીલોએ એ સહચારીઓને લગ્નગાંઠથી જોડવા નિશ્ચય કર્યો હતો. લગ્નનો મંગલ દિવસ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એકાએક વિચિત્ર રીતે સુવર્ણાના પિતાએ પોતાના પુરાણા મિત્રના પુત્રને પોતાની કન્યા નહિ આપે એમ જાહેર કર્યું. એવા નિર્ણય પછી તો તે બાલા પોતાના બાલસખાને એકાન્તમાં બહાલસોયી મુલાકાત આપે, એ તદ્દન અયુક્ત જ લેખાય. પરંતુ આજે જ અનેક આજીજીઓના પરિણામે, કંઈ ખાસ વાત કરવાની છે એમ બહાનું બતાવી પુરંદર સુવર્ણાને એકાન્તમાં મળવા સમજાવી શક્યો હતો. લતામંડપમાં આવતાં જ સુવર્ણાએ એ યુવાનને તેની જ વાટ જોઈ ઉભેલો જોયો. પુરંદરને જોતાં વેંતજ તે બોલી ઉઠી, “ મહેને કેમ બોલાવી ? ત્હને ખબર છે કે હવે હું ન્હાનકડી કન્યા નથી રહી ! આપણે

મુદ્રિકા

આમ એકાન્તમાં મળીએ તે ખરાબ કહેવાય. ફરીથી કોઈ દિવસ બોલાવીશ તો હું નહિ આવું.”

સોળ વર્ષની આ મધુરી બાલા એક પ્રૌઢાનો સ્વાંગ ધરી ઉપરનાં વાક્યો ઉચ્ચારે એ દૃબ્ય ખરે જ મનોરંજક બને. પરન્તુ એ મનોરંજક દશ્યનો ઉપભોગ કરનાર અભારે ત્યાં કોઈ જ નહોતું. પુરંદરની એ વેળાની મનઃસ્થિતિ ને બનેનું વય તેને એ આનન્દ ઝીલતાં અટકાવી રહી હતી.

પુરંદરે લતામંડપને વીંટાયલી એક વેલીનું પુલ્લ ચુંટયું : રીસમાં વીંખી નાંખ્યું.

“ફરીથી આવવા ત્હને કદાપિ ફરજ પાડીશ નહિ.” તેણે ખિન્ન હૃદયે કહ્યું, “હવે હું લાંબા પ્રવાસે જનાર છું. હું જાઉં ત્યાર પહેલાં ત્હને મળવા આવ્યો હતો.

“પ્રવાસે ?” સુવર્ણા ચમકી, “ક્યાં ?”

“જવા” તેણે શાન્તિથી જવાબ વાળ્યો.

“જવા !” સુવર્ણાએ પ્રશ્નાવલી ચાલુ રાખી “એટલું બધું દૂર ? જવા જવાનું કેમ પસંદ કર્યું ?”

“કેમ પસંદ કર્યું ?” તેણે ચલાવ્યું, “અમે વેપારી રહ્યા સમુદ્રોની સફરો કરવી એ તો અમારું રોજનું કાર્ય.”

એણે બહુ ય કહ્યું પરન્તુ યુવકનાં નયનો અશ્રુથી છલકાઇ રહ્યાં. સુવર્ણાએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કહ્યું. તે એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. એની દષ્ટિ સ્થામેના સૃષ્ટિસૌંદર્ય પર તરવરી રહી. જલધિનાં ચમકતાં તરંગે રમતાં સૂર્યકિરણોની કીડા એના વિજ્ઞાન બાલનયનો નિહાળી રહ્યાં. હજી હમણાં જ સૂર્યોદય થયો હતો. મંદ મંદ વાયુ વાઈ રહ્યો હતો. એની આછી લહરીઓ ઉડતાં જલશીકરો પણ નાચી રહ્યાં હતાં. લાંબી લાંબી અનંત

પુષ્પાંજલિ

તરંગાવલિ કિનારાની સમાંતર દોડી રહેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. આસમાની વસ્ત્રો પર ચમકતા હોરા પેઠે જુરા પાણી પર શીણ દીપી રહ્યું હતું. સમુદ્ર પંખીઓ સ્થામેના કિનારા પર ટોળાં વળી ચણી રહ્યાં હતાં.

સુવર્ણા એ રમણીયતાથી આક્રાંદિતી ભાસી. ક્ષિતિજમાં દૂર દૂર દેખાતો નીલવર્ણો સમૂદ્રતટ, તરંગોની હારમાળાની કિનારીએ કિનારીએ ઝુલતું શ્વેત શીણ, ઉર્મિના ઉરોભાગે ઉડતો સૂર્યપ્રકાશ—એ સર્વ સુવર્ણાના સર્વોચ્ચ આનંદ પૂરતાં જણાયાં. જાણે દૂર દૂરનાં શઢ ચઢાવેલાં આછાં વહાણો તે જોઈ રહી હતી. એક ઉડતા પંખી પર તેની આંખ ઠરી. નિર્મલ અમ્બરપટમાં એક ન્હાનકડા જલબિંદુશું એ અદરશ થયું. અન્તે પગ આગળ વેરાયેલી ટુલપાંદડી પર એની નજર પડી. મહા પ્રયત્ને તે બોલી: “તહમે કેમ જાઓ છો? એવી વ્યાપારી સફરે તો આજ સુધી તહમારા પિતાજી જતા.”

“મહારા પિતાજી હવે વૃદ્ધ થયા,” પુરંદરે સમજ પાડી “મહારે પણ હવે કમાતાં શીખવું જોઈએ ને? એટલે એમની જગ્યાએ મહને જવા દેવા મહેં મહારા પિતાજીને સમજાવ્યા.”

લતામંડપના એક સ્તંભ પર સુવર્ણાએ પોતાનું મસ્તક નાંખી દીધું. પુરંદરને એનું કપાળ વિષાદ વાદળાંએ છવાતું લાગ્યું. એના સુન્દર અધર કમ્પી રહ્યા. એની નાસિકા ઝુલી રહી. જરા વારમાં એ મધુરી ખાલા રડી પડી.

પુરંદરે પણ ત્વરાથી આડું જોયું. આકાશ શહેર ને સિન્ધુ પ્રતિ તે અવાર નવાર ખાલી નજરે જોઈ રહ્યો. પરન્તુ એથી કાંઈ ના વળ્યું. એનાં નયનોમાં પણ આંસુ ઉભરાયા વિના રહ્યાં જ નહિ. એના ગાલ પર અશ્રુની ધારા વહી ચાલી. એણે

મુદ્રિકા

તે રોષથી લુછી નાંખી. “ એટલું જ કહેવા હું આવ્યો હતો. આપણા લગ્ન સંબંધી માટે મહારા પિતાજીએ જે દિવસથી ના પાડી તે દિવસથી જ મહેં જાવા ઉપડી જવા નિશ્ચય કર્યો હતો. હું આશા રાખું છું, હું ઇચ્છું છું, કે જાવાથી હું કદાપિ પાછો ન વળા શકું તો સારું. આથી વધારે હું કશું એ કહી શકતો નથી. હું વધારે કહું તો તું મહને સમજી પણ શકીશ નહિ. પરંતુ આટલું તો જરૂર ધ્યાન દર્શાવજા. એક પક્ષામાં આખી સૃષ્ટિ ને તેના વિવિધ વૈભવો તોલવામાં આવે, તોય બહાલી સુવર્ણ ! હું તો ત્હને જ પસંદ કરું. ”

આટલું કહી તે યુવાન જરા દૂર થયો. આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ખીજું એક ડુલ લક તેણે વોંખી નાંખ્યું. અણગમતું આત્મમંથન જરા શમ્યું એટલે તે સુવર્ણની નજીક આવ્યો. “ તું મહને ચાહે છે તે મહારી જાણુજ્ઞાર નથી જ. પરંતુ જ્યારે ત્યારે પણ ત્હારે ખીજાની પત્ની થવું જ પડશે. માટે ત્હારા હૃદયમાંથી મહને ભુંસી નાંખે જ છૂટકો. હું પણ પરમ પિતા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે આપણે ભવિષ્યમાં ફરી કોઇ પણ દિવસ મળીએ જ નહિ. ”

એ પછી બિચારો પુરંદર ત્યાંથી રવાના થઇ ગયો. સુવર્ણ નીચે બેસી પડી. મન મૂકી તેણે રડાય તેટલું તેણે રડી લીધું. અન્તે શોક દબાવી તે બબડી, “ હું આજે જ મરી જાઉં તો પુરંદરને શા માટે જાવા જવું પડે ? આમાંની એકાદ વેત્ર લઈ હું ગળે ફાંસો ખાઉં તો ? આ રહામેના સમુદ્રમાં કુદી પડું તો ? ” વળા ધીમે ધીમે તે ગંભીર બની. “ હું મરી જાઉં પછી પુરંદર જાવા જાય કે ન જાય તેમાં મહારે શું ? ”

વિચારમાં ને વિચારમાં સુવર્ણ મૌન આંસુ સારી રહી.

પુખાંજલિ

૨

લક્ષ્મીનન્દને લક્ષ્મસંબંધ કેમ ઉવેખ્યો તે કાંઈ પણ સમજ શક્યું નહિ. એના સહૃદયી મિત્રને પણ એ વાતની કશી એ માહિતી નહોતી. “હું બધું ય વિચારીને જ કરું છું.” પૂછનારને જવાબ વાળતો. વધારે વિચિત્રતા તો એ હતી કે ત્યાર બાદ સુવર્ણા માટે જે અનેક માગાં આવવા લાગ્યાં, તેનો તે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરતો ગયો. સુવર્ણાના લક્ષ્મીની ચર્ચામાં એ કદી પડતો જ નહિ. કન્યાકાળ વીતી જતો હતો એ બાબત સુવર્ણાની માતાએ પણ ઘણી માયાકુટ કરી જોઈ. પરંતુ લક્ષ્મીનન્દન એકનો એ થયો નહિ. માત્ર ટુંકા ને ટચ જવાબ વાળતો. ”સ્વામીજીને આવવા દે. સ્વામીજી પધારશે ત્યારે એ ચર્ચા આપણે જરૂર ઉપાડીશું.”

પુરંદર જવા તરફ ઉપડી ગયો. એ વર્ષ વીતી ગયાં. કાંઈ કાંઈ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નહિ. પુરંદર પાછો પણ ફર્યો નહિ. સુવર્ણાનું લક્ષ્મ પણ થયું નહિ. અરાઢ વર્ષની એ બાલામાં એનું એ જ સૌંદર્ય નીતરી રહ્યું હતું. વસન્ત ઋતુમાં પૂર્ણ ખીલી રહેલા આમ્રતરૂંથી હજી તે આકર્ષક હતી.

પોતાની કૌમારાવસ્થા આમ લંબાઈ તેનું સુવર્ણાને કશું ય દુઃખ નહોતું. લક્ષ્મી લગાર વાત થતી કે એના વિચારો પુરંદર પ્રતિ હેડતા. વાંકડિયા રયામળા કેશકલાપમાં સુમનશું સુકુમાર વદન સુવર્ણાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ખડું થતું. વિશાલ રકુંધ પરથી ઝૂલી રહેલા સુવર્ણઝીકથી ભરેલા ભુરા ઝબ્લામાં એને ઢંકાયેલો તે કલ્પતી. એની અંગુલી પરની વીંટી પર તે વારી જતી. પોતાના પિતાની ઇચ્છાનુસાર તેને પરણવું જ પડશે એમ તે અરાખર જાણતી. આ જીવનમાં તેનું એ પ્રથમ મૃત્યુ ગણાશે.

મુદિકા

છતાંય છૂટા પડવાની તેના પિતાની અનિચ્છાથી તે સંતોષ માણતી. છતાંય યંચવાતી. એની વયની બાલાઓ કુંવારી રહેતી જ નહિ. લગ્નનું ન જની શકે પરંતુ વિવાહ તો અવશ્ય થતો જ. ત્યારે એના પિતાજી તો માગાને લગતી વાત કરવા પણ તૈયાર નહોતા. એમ કેમ ? આકસ્મિક રીતે એક દિવસે આ પરિસ્થિતિનો સહજ ઉકેલ તેને હાથ ચઢ્યો.

લક્ષ્મીનન્દન પાસે એક સુંદર ચીનાઈ પેટી હતી. સામાન્ય પેટીઓથી એ સહજ મ્હોટી હતી. એમનાં પત્ની એમાં જવાહીર ભરતાં. લક્ષ્મીનન્દને પોતાની પત્ની માટે નવા અલંકારો ઘડાવ્યા એટલે જવાહીર સહિત પેલી પેટી એણે પોતાની પુત્રીને આપી. સુવર્ણા એ આભૂષણો ગોઠવતી હતી એવામાં તે પેટીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો.

સુવર્ણા સુશિક્ષિત હતી. એ કાગળ પર પોતાનું નામ વાંચી સુવર્ણા અજ્ઞાપ્ય થઇ. આતૂરતાથી તે કાગળના કકડાને તપાસવા લાગી. પરંતુ એ લખાણનો અર્થ ઉકેલી શકી નહિ. લખનારને તેમજ અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને તે કહી શકી નહિ. છતાંય એ વિચિત્ર શબ્દો વાંચતાં એના શરીરે એક ભયકમ્પારી આવી ગઈ. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ હતું:

ગ્રહ પરીક્ષાથી હું
સુવર્ણ પ્રતિમાશી સુવર્ણા
ભયંકર કમનસિંથીનો ભોગ થશે
વર્ષો સુધી એક બીજાને જોવા
તેઓ

અજાણતાં આવી પડનાર કમલાગ્યની આગાહીથી એ બાલા ધૂળ ઉડી. કોઈને પણ કહ્યા સિવાય એ કાગળના કકડાને તેણે સંભાળથી છુપાવી દીધો.

પુષ્પાંજલિ

૩

વળી એક વર્ષે વિદાય લીધી. જવાથી પુરંદર પાછો ફરે છે એવા ભણકારા નહોતા. છતાં ય સુવર્ણા તો અંતરથી એની પ્રતિમાનું પૂજન કરી રહી હતી. તે પણ એને ભૂલી શકે જ નહિ એમ એ કુમારિકાને પાકી ખાત્રી હતી. કદાચ ભૂલી શકે તો જરૂર પાછો આવે.

ત્રીજું વર્ષ પૂરું થતાં લક્ષ્મીનન્દને કાશી જવાનું જાહેર કર્યું. એ પુરાણા યાત્રા ધામ તરફ સહકુટુંબ પ્રસ્થાન કરવાની આજ્ઞા લઈ સ્વામીજી તરફથી એક શિષ્ય આવ્યો હતો. અન્તે વારાણસીમાં જ સુવર્ણાનાં લગ્ન થનાર હતાં. ત્યાં જ સ્વામીજીએ લાયક પતિ શોધી રાખ્યો હતો.

લક્ષ્મીનન્દન પત્ની તથા પુત્રી સાથે કાશી તરફ વિદાય થયા. એ પવિત્ર નગરમાં પ્રવેશતાં જ આનન્દસ્વામી રહામા મળ્યા. લગ્નની તિથિ નક્કી કરવામાં આવી. શાસ્ત્રાનુસાર તમામ તૈયારીઓ કરવાની સૂચના અપાઈ. તૈયારીઓ થઈ ગઈ. માત્ર એક જ ઉણપ રહી. જાહેર નિમંત્રણો કાઢ્યાં નહિ. આમ જલ્દી જલ્દી લગ્ન પતાવી દેવાનું હતું એમ તે શ્રીમંત કુટુંબ સિવાય કોઈ પણ જાણતું નહિ. ન છૂટકે કરવાની ધર્મક્રિયાઓને જ સ્થાન મળ્યું હતું.

લગ્ન દિવસની સન્ધ્યા આવી. રાત્રે નવ વાગે મુહૂર્ત નક્કી થયું હતું. છેલ્લી ધડી સુધી ધરનાં માણસો સિવાય અન્ય કોઈ ફરકતું નહોતું. પાડોશીઓને પણ આમન્ત્રણ નહોતાં. વર કોણ છે તે પણ લક્ષ્મીનન્દન સિવાય કોઈ જાણતું નહિ. વરરાજ ક્યાંથી પધારનાર હતા તેની પણ કોઈને માહિતી નહોતી. પરંતુ આનન્દસ્વામીની પસંદગી સારી જ હશે. એમ દરેકને

મુદ્રિકા

પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. વરરાજનું નામ જાહેર કરવા ન હોયું તેમાં પણ કંઈક હેતુ હશે. સાધુ પુરુષોનાં કાર્યોમાં કોણ શંકા આણી શકે ? જોર વજોરની સલાહ પ્રમાણે કન્યાદાનની તમામ વિધિ પતી જાય તેવી યોજના કરી તે તો નિરાંતે બાબુના ખંડમાં વિરાજ્યા હતા. લક્ષ્મીનંદન બહાર વરરાજની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. સુવર્ણી પણ વચ્ચાલંકાર સજી પોતાના ખંડમાં એકલી બેઠી હતી. તે વિચારતી, “ કેવું અજબ લગ્ન ? હું પુરંદરને ન પરણું તો પછી અન્ય કોને પરણું છું તેની મદારે શી પંચાત ? મદારા મનથી માનેલા પતિને તો હું પરણી જ શકનાર નથી પછી પીડા શાની ? ” એજ ક્ષણે લક્ષ્મીનંદન પુત્રીને તેડવા આવ્યા. લગ્નવેદી આગળ લઈ જતાં પહેલાં તેમણે સુવર્ણીની આંખે સંભાળથી પાટા બાંધ્યા. સુવર્ણી અજબ થઈ. “ આ શું ? પિતાજી ! ” પરંતુ શું થાય છે તે જોવાની તેને સખ્ત મનાઈ હતી.

“ સ્વામીજીની એવી આજ્ઞા છે ” લક્ષ્મીનંદને ખુલાસો કર્યો, “ હું કહું તેમ કર્યો કર. ત્હને કહેવામાં આવે તે મંત્રા પણ મનમાં જ લણજો. ”

બિચારી બાલા ! તે કશું જ બોલી નહિ. તેના પિતાજી તેને લગ્નવેદી સમીપ લઈ ગયા.

સુવર્ણીની આંખે પાટા બાંધવામાં ન આવ્યા હોત તો તે જોઈ શકત કે તેના ભાવિપતિની આંખે પણ પાટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી, જોર અને તેના પિતા સિવાય ત્યાં અન્ય કોઈ નહોતું.

લગ્નક્રિયા પૂરી થતાં જ નવપરિણિત વરવધુને ચુરુદેવે નીચે પ્રમાણે કહ્યું “ ત્હમે ઉભય આજ લગ્નમંથીથી જોડાયાં છે. ”

પુષ્પાંજલિ

ત્હમે એક બીજને જોયાં નથી. લક્ષ્મિક્રિયા પણ જરા વિચિત્ર રીતે પતાવી દેવામાં આવી છે. પરન્તુ તે બધાંનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે કન્યાકાળ વીતી ગયો છે છતાંય લક્ષ્મી નથી લેવાયું એવી વાતો સાંભળવી ન પડે.”

“ આ જીવનમાં ત્હમે એક બીજને કદી દેખવા પામશો કે કેમ તે પણ હું કહી શકતો નથી. ત્હમે એક બીજને મળે ત્હોય ત્હમે પતિ પત્ની છો એમ તો ન જ કળા શકો. પરન્તુ ત્હમે એક બીજને પિછાની શકો તે માટે ત્હમને હું એક સ્મરણચિહ્ન આપું છું. મ્હારી પાસે બે મુદ્રાઓ છે. તેની અન્દર જડેલાં નંગ અમુલ્ય ને અલભ્ય છે. દરેક નંગની અન્દરની બાજુએ એક મોર ફારી કાઢવામાં આવ્યો છે. તેમાંની એક વીંટી વર પાસે ને બીજી વધુ પાસે રહેશે. અન્ય કોઇ પણ મનુષ્ય પાસે આવી જાતની મુદ્રાઓ નથી. વધારામાં અન્દર કાતરેલા મયૂરની અનુકૃતિ થઇ જ શકે તેમ નથી. મ્હેં મ્હારે હાથે જ તે આકૃતિઓ પાડેલી છે. કોઈ પણ પુરુષની આંગળાએ પત્ની આવી વીંટી જુએ તો તેણે જાણવું કે તે એનો પતિ છે. કોઈ પણ સ્ત્રી પાસે પતિ આવી વીંટી જુએ તો તેણે એને પત્ની તરીકે પિછાનવી. ત્હમારામાંથી કોઇએ પણ આ વીંટી ખોલી નહિ. કોઇને આપવી પણ નહિ. બ્રૂખમરાથી ગ્રાણ્ય જતા હોય ત્હોય તેને વેચવી નહિ. વળા આજથી પાંચ વર્ષ વીતે નહિ ત્યાં સુધી કોઇએ તે પહેરવી પણ નહિ. આજે અષાઢ કૃષ્ણ પંચમી છે. રાત્રિના અગીઆર વાગ્યા છે. પાંચ વર્ષ વીત્યા બાદ આ સમયે જ વીંટી જોવાની રજા છે. મ્હારી આજ્ઞા છે. જે હિવેખશે તેના પર અણધારી આકૃત આવી પડશે.”

એટલું કહી આનન્દસ્વામી વિદાય થયા. લક્ષ્મીનન્દને

મુદ્રિકા

સુવર્ણાની આંખ પરથી પાટો દૂર કર્યો. ચોતરફ નજર કરતાં તેના પિતાને ગોર સિવાય અન્ય કોઈ પણ નજરે પડ્યું નહિ, એનો પતિ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. લગ્નની અણમૂલ રાત્રિ પણ તેને તો એકલી જ વીતાવવાની હતી.

૪.

લક્ષ્મીનન્દન પત્ની તથા પુત્રીને લઈ ઘેર પાછો વળ્યો. એ વાતને ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. હજીય પુરંદરનો પત્તો નહોતો તે પાછો આવે ત્હોય હવે સુવર્ણાને શું ?

આમ સાત સાત વર્ષો વીતી જવા છતાંય પોતાના બાલસખાની જરાય ખજર અન્તર ન મળી શકી તેથી સુવર્ણા બેચેન રહેવા લાગી. “ એ મહેને બૂલી શકતા નથી, ” તેણે વિચાર્યું, “ તેથી જ તે આટલાં બધાં વર્ષો થયાં દૂર ને દૂર પડી રહ્યાં છે. તેમના સારા નરસા સમાચાર પણ મહેને મળતા નથી. શું થયું હશે ? હું તો હવે બીજાની પત્ની થઈ ચૂકી છું. એમને જોવાની ઇચ્છા કરતાંય પાપમાં પડું છું છતાંય મહારા બાલમિત્ર હજી જીવતા છે એમ આશા કેમ ન રાખું ? એવી પ્રાર્થના પણ કેમ ન કરું ? ”

આમ દોહાકા દિવસો પસાર થતા હતા, ત્યાં સુવર્ણાના વૃદ્ધ પિતાની તબિયત લયડી. જીવલેણુ દર્દ લાગુ પડવાથી અન્તે તેમનું અવસાન થયું. એની માતા પણ એ વજ્રપાત પછી લાંબુ ન ટકી. વિશાલ વિશ્વમાં સુવર્ણા એકલવાયી થઈ.

મરતાં મરતાં સુવર્ણાની માતાએ તેને ધીરજ રાખવા બે વચનો કહ્યાં. “ જો બેટા ! જરા પણ મુંઝાઈશ નહિ તું પરણેલી છે. હવે થોડા જ દિવસોમાં નિર્ણીત સમય પૂરો થશે. પછી પ્રજુ દયાથી ત્હને ત્હારો પતિ મળશે. વળી હવે તું નહાની

પુખ્યાંજલિ

કાકી નથી. માથે ગુરુજી જેવું શિરછત્ર છે. પૈસાની ખોટ નથી. ત્હારા પિતાએ તમામ વ્યવસ્થા કરી છે. ત્હારે મુઝાવાનું એક પણ કારણ નથી. ”

પરંતુ એ ભલી બાઇની મ્હોટી ગેરસમજ થઈ હતી. લક્ષ્મીનન્દન પાછળ એની આપકમાઇના તમામ પૈસા અદશ્ય થઈ ગયેલા જણાયા. પુત્રીના હાથમાં તેના અલંકારો, કુટુંબનું ધર ને રાચરચીલું જ રહેવા પામ્યું હતું. વર્ષો થયાં લક્ષ્મીનન્દનને વ્યાપારમાં ખોટ જતી હતી, પરંતુ એની પરિસ્થિતિથી સર્વ અજાણુ હતાં. સ્થિતિ સુધારવા તેઓ છૂપી રીતે મથી રહ્યા હતા, પરંતુ એમના બધા પાસા અવળા પડતા. ચિન્તામાં એમની તબીયત લથડી ને એમનું અવસાન થયું.

એ કમનસિખ વ્યાપારીના તૂટવાની વાત જ્ઞાન આવતાં જ દેહણદારો એને અભાગી આંગણે ઉભરાયા. પિતાનું દેવું વાળવા સુવર્ણ પર દબાણ થવા માંડ્યું. સુવર્ણને પણ દેહણદારોની માગણી વ્યાજબી જણાઈ. સાચા શ્રીમંતની પુત્રીને ઘટે તેમ તેણે રહ્યું સહ્યું તમામ વેચી મારી પોતાના પિતાની ઉજ્જવલ કીર્તિ પર લાગતું કલંક ધોઈ નાંખવા તેણે કમર કસી. દેહણદારોનું તમામ દેહણું વસુલ આપ્યું.

પરંતુ હવે તેની સ્થિતિ કઢંગી થઈ પડી. બિચારીને ખાવાના પણ વાખા પડવા લાગ્યા. ગામને પાદરે તેણે એક ન્હાની ઝુંપડી ભાડે લીધી. તદ્દન ગરીબીમાં તે કપરા દિવસો ગાળવા લાગી. માત્ર તેના ગુરુદેવ આનન્દસ્વામી પર એની તમામ આશાઓ અવલમ્બી રહી હતી. પરંતુ અધુરામાં પુરા એ પ્રવાસે ગયા હતા, એટલે એકપુરા એ મિત્ર કે વાલીને

મુદ્રિકા

પોતાની કમનસીબીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે એવો એક પણ ઉપાય નહોતો.

૫.

સુવર્ણા સુંદર યુવાન પ્રમદા હતી. ઘરમાં એકલા રહેવું પણ સલામત નહોતું. જોખમ હતું એટલું જ નહિ પરંતુ લોકો અણુછાજતી વાતો કરે તેનો પણ ભય હતો. પાડોશમાં ગંગા નામની એક ગોવાલણુ રહેતી હતી. તે વિધવા હતી. યુવાની ને આકર્ષણના દિવસો એ વિતાવી ચૂકી હતી, એને ન્હાનાં ન્હાનાં ચારેક સન્તાન હતાં. સીધી લીટીની બાધ તરીકે એની આખા ગામમાં ખ્યાતિ હતી. સુવર્ણાએ તેની સાથે સુવાતું રાખ્યું.

એક દિવસ સુવર્ણા ગંગાને ઘેર આવી ત્યારે ગંગા તેને કહેવા લાગી, “આજે તો ખૂબેન ! એક વધામણી ખાવાની છે. લોકો વાતો કરે છે કે પેલા પુરંદર શેઠ આજ આઠે વર્ષે ઘેર પાછા પધાર્યા છે.” આવા અણુધાર્યા સમાચાર સાંભળતાં જ સુવર્ણાનાં નયનમાં આંસુ ઉભરાયાં. ગંગાથી એ છૂપાવવા તેણે આંડું જોયું. જીવનનો છેલ્લો તંતુ તૂટી ગયો હોય એમ તેને થયું. પુરંદર હવે તેને ભૂલી જવા શક્તિમાન થયો હતો ! નહિ તો એ પાછો આવે જ શી રીતે ? પરંતુ પુરંદર એનું રટન કરે કે ભૂલી જાય તેમાં એને શું ? છતાંય તેના સમસ્ત જીવનના પ્રેરક તારલિયા સમી એ પ્રીતિ હોવાથી, પુરંદર સુવર્ણાને ભૂલી જાય એ વાત જ તેને મર્મભેદી થઈ પડી. વળી તેને વિચાર આવ્યો. “કદાચ એ મ્હને ભૂલી ગયા તો નહિ જ હોય ! એ બિચારા કેટલા દિવસ દેશનિકાલ થઈ પડી રહે ? વળી એના પિતાજી પણ ગુજરી ગયા હતા. એટલે એની હાજરીની ઘેર ખાસ જરૂર હતી.” વળી બીજો વિચાર

પુખાંજલિ

આવ્યો, ” હું એ કેવી છું ? પરણેલી થઈ પુરંદરના વિચાર
જા કરવા ?

સુવર્ણાને આમ વિચારમૂઠ બની ગયેલી જોઈ ગંગાએ
આગળ ચલાવ્યું “ પેલા પરમાનન્દ શેઠના પુરંદર ! જાવા
ગયા હતા તે. ”

“ હા ! હા ! મને યાદ આવે છે ખરું. ” સુવર્ણાને
કહેવું પડ્યું.

“ લક્ષ્મીભર્યા વહાણ ને વહાણ તે ભરી લાવ્યા છે. ”
ગંગાએ કહેવા માંડ્યું “ આટલું ધન તો ભરુચમાં કોઈએ
લાવ્યું નહોતું. ”

સુવર્ણાના દિલમાં ઈર્ષાની ચિનગારી ઉડી હોય તેમ થયું.
પોતાની ગરીબાઈનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. પુરંદરની પત્ની થવાની
પુરાણી ઉમેદ પ્રત્યક્ષ થઈ. ગંગા ગાતી હતી એ તમામ વૈભવની
માલિક પોતે જ હોત ! અત્યારની ગરીબાઈ તેને અસહ્ય
રીતે સાક્ષી રહી. વર્તમાન ને ભૂતકાળનો આવો ગજબ ભેદ
થોડી જ વનિતાઓને વરતાયા વિના રહે. સુવર્ણા ક્ષણ ભર
દિગ્મૂઠ બની ગઈ. પછી તે બીજી વાતે વળી. અન્તે સુવાની
તેયારી કરતાં તેણે ગંગાને પૂછી લીધું, “ એ પુરંદર પરણ્યા કે ? ”

ગંગાએ ના બોલી.

સુવર્ણાનાં સર્વોગે વિચિત્ર કમ્પારી અનુભવી. ઘડી ભર વધુ
જાણવાની ઈચ્છા થઈ. પણ તે કશું જ પૂછી શકી નહિ.
મનમાં ગુંચવાતી ગુંચવાતી તે નિદ્રાધીન થઈ.

૬.

થોડા દિવસ બાદ ગંગા સુવર્ણાને ઘેર આવી, મ્હેં કટાણું
કરી તે કહેવા લાગી “ જોલો ! મ્હારાં બાઈ સાહેબ ! ત્હમારી
રીતમાત માટે મ્હારે શું કહેવું ? ”

મુદ્રિકા

“ કેમ બહેન ? ” સુવર્ણા આશ્ચર્યચકિત થઈ “ શું થયું તે ? ”

“ પણ આટલી વાર ત્હમે મ્હને કહ્યું કેમ નહિ ? ”

“ પણ કહેવાનું શું છે ? ”

“ ત્હમે પુરંદરનાં બહાલસોયાં બાલસખી છો તે. ”

આવા અણધાર્યા ખૂલાસાથી સુવર્ણાનું વદન રક્તવર્ણુ બની ગયું. તેણે જવાબ વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. “ એ લોકો અમારા પાડોશી હતા. અમે બાલક હતાં ત્યારે રમતાં. એમાં કહેવા જેવું શું છે ? ”

“ માત્ર પાડોશી જ ! જુઓ. આ હું શું લાવી છું ? ”

એમ કહી ગંગાએ એક પેટી સુવર્ણાની આગળ ધરી. તે ઉઘાડતાં એક આશ્ચર્યજનક ઘટના રજુ થઈ. તેની અન્દર એક મનોરમ હીરાનો અમુલ્ય દાર હતો. સુવર્ણાને હીરાની પારખ હતી. તે અજબ થઈ ગઈ. “ આ તો એક રાજપાટ નલાવે ! આ ક્યાંથી લાવી ? ”

“ એ તો પુરંદરે આપને માટે મોકલાવ્યો છે ” ગંગાએ જણાવ્યું. “ એમણે મ્હને બોલાવી હતી. ત્હમે મ્હારા ઘરમાં રહો છો એ જાણી આ તમને સુપ્રત કરવા મ્હને આજ્ઞા કરી. ”

સુવર્ણા ઘડી બર વિચારમાં પડી ગઈ; એ રાજસિક ઉપહાર સ્વીકારે તો એનું તમામ દળદર શીટી જાય. એ શ્રીમંતની પુત્રી હતી. વૈભવ એના રોમેરોમ પાંગર્યો હતો. અત્યારે એની નાજુક દેહલતા પર કૃપણતાની કારી કટારી ઝાઝુમી રહી હતી. પણ વાર તે ડગમગી. અંતે એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી “ ગંગા. આ પાછી લઈ જા. હું એ નથી સ્વીકારી શકતી. એ મદાશયનો જેટલો આબાર માનું તેટલો બોલો છો. ”

પુષ્પાંજલિ

ગંગા તો આભી જ બની ગઈ, “આ શું ?” તેણે રાડ નાંખી “ભાન બૂલ્યાં કે શું ? કે મ્હારું કહ્યું માન્યામાં નથી આવતું ?”

“આવે છે જહેન !” સુવર્ણાએ મૃદુતાથી જણાવ્યું. “ત્હારો શબ્દે શબ્દ હું સમજી શકું છું. તેમજ હું તદ્દન સાવધાન છું. પરંતુ હું આ ઉપહાર સ્વીકારી શકું તેમ નથી. ફરીથી કહું છું કે એ પેટી પરત કર.”

ગંગાએ તૃથા જ પ્રશ્નોત્તરી જારી રાખી. સુવર્ણા એકની બે ન જ થઈ. છેવટે ગંગા એ પેટી લઈ લાટનરેશ પાસે ગઈ. મહારાજને દંડવત પ્રણામ કરી તે બોલી “કૃપાનિધાન ! આ હીરાનો હાર ધારણ કરવા આપ એકલા જ લાયક છો. એનો સ્વીકાર કરો.” રાજાજી આનંદ પામ્યા. ગંગાને એ નજરાણાનો સારો શિરપાવ મળ્યો. સુવર્ણાને કશી એ ખબર પડી નહિ.

ચોડાક દિવસ વિત્યા બાદ પુરંદરની દાસી સુવર્ણા પાસે આવી. “મ્હારા શેઠની આગ્રાથી હું આપની પાસે આવી છું. આપ આવા માટીના ઝુંપડામાં પડી રહો એ એમનાથી નથી જોયું જતું. ગમે તેમ પણ આપ એમનાં બાલસખી છો. ત્હમારા પિતાજી એમના શિરછત્ર સમાન હતા. ત્હમારા કુટુંબને એમણે પોતાનું જ કુટુંબ ગણ્યું હતું. પોતાને ઘેર આવી રહેવા તો એ આપને ન કહી શકે પરંતુ દહેજદારો પાસેથી એમણે આપનું ધર ખરીદ્યું છે. આપ એને એક ભેટ તરીકે પાછું સ્વીકારો. એમની વિનંતિ માન્ય રાખશો તો એમના ઉપર એક મ્હોટી કૃપા થઈ લેખાશે.”

પોતાનું બાલ્ય જે સ્થાનમાં કલ્લોલમાં વીતેલું તે સ્થાન છોડવું પડ્યું એ વાત ગરીબાઈનાં બધાં ચ શલ્લ કરતાં સુવર્ણાને

મુદ્રિકા

વધારે સાક્ષી હતી. જે આંગણે તે નિર્દોષ રમતો રમી હતી, જે આંગણે તેનાં માતા પિતા અંતિમ નિદ્રામાં પોઢ્યાં હતાં, તે આંગણે પોતે જીવનનો અંત નહિ આણી શકે એ વિચાર સુવર્ણને ખૂબ જ સતાવતો, એ પુરાણા ભુવનના નામ માત્રે જ એનાં નયનમાં આંસુનું પુર ઉભરાયું.

પેલી દાસીનો એણે બહુ બહુ આભાર માન્યો.

“ ત્હારા શેઠની વિનંતિ મ્હારે માન્ય ન જ રાખવી જોઈએ એ હું સારી રીતે સમજું છું; છતાં ય હું મ્હારા મનની અભિલાષા રોકી શકતી નથી. ભગવાન ત્હારા શેઠનું બહું કરો. ”

દાસી વંદન કરી વિદાય થઈ; ગંગા પણ ત્યાં આવી ચઢી હતી. દાસીના ગયા પછી સુવર્ણએ તેને કહ્યું “ એ વિશાલ નિવાસમાં મ્હારાથી એકલા નહિ રહેવાય. ગંગા ! જ્હેન ! ત્હારે પણ મ્હારી સાથે રહેવા આવવું પડશે. ”

ગંગાએ એ વાત માન્ય રાખી પોતાની ન્હાનકડી શેઠાણી સાથે લક્ષ્મીન્દનના જુના આવાસે સંચરી.

પરંતુ પુરંદરને ત્યાં જવાની સુવર્ણએ ગંગાને સાક્ષ મનાઈ કરી. ગંગાએ એ આગ્રા લોપી હોય તેમ જણાયું નહિ.

છતાં ય એક વાત સુવર્ણને મુંઝવતી. જુના ઘરમાં રહેવા આવ્યા પછી એક દિવસે ગંગાએ તેને કહ્યું “ જ્હેન ! હવે પૈસાની આપણને બહુ તંગી નહિ પડે. આપણે મજૂરી કરવા પણ નહિ જવું પડે. મ્હને રાજના મહેલમાં નોકરી મળી છે; એટલે પૈસાની જરા ય ચિંતા નહિ રહે. ઘરની બધી ય સંભાળ હું રાખીશ; પરંતુ ત્હમને તો હું મ્હારી શેઠાણી જ લેખીશ. ”

તપાસ કરતાં ગંગા પૂછકજ દ્રવ્ય ખર્ચતી જણાઈ. સુવર્ણના દિલમાં કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ થવા લાગી.

પુષ્પાંજલિ

૭

અન્તે પાછી આપાઠી કૃષ્ણપંચમી આવી ઉભી. સુવર્ણના લગ્નની એ પાંચમી સંવત્સરી નિર્મલ આકાશમાં સન્ધ્યા નમતી જતી હતી. સુવર્ણા વિચારમૂઢ બનતી હતી. “ ગુરુજીની આજ્ઞાનુસાર હું કાલે મુદ્રિકા પહેરીશ. હું પહેરું ? શું કરું ? કદાચ મહારા પતિનાં દર્શન થાય પણ એ પ્રણયમિલન માટે મહારું દિલ તલસે છે ? અરેરે ! મહારા હૃદયમાં તો બીજી જ મૂર્તિ આલેખાઈ રહે છે. મહારો ધર્મ છે કે મહારે સંયમ પાળવો : મહારા દુષ્ટ હૃદયને દંડ દેવો. હું કેવા પાપપુંજમાં સરતી જાઉં છું ? ”

એ જ ક્ષણે ગંગા વિસ્મયકારક રીતે ઉદ્ઘાસમરી આવી.

“ કેવું સરસ ! ” તે ગાજી ઉઠી, “ એને! અર્થ જ મ્હને નથી કળાતો. હવે શું થશે ? ”

“ પણ છે શું ? ”

“ દાસદાસીઓનું એક લશ્કર મ્યાનો લઈ આપણને રાજમહેલે તેડી જવા આવ્યું છે. ”

“ ગાંડી થઈ ગાંડી ” સુવર્ણા બોલી, “ નાદાન ! મ્હને શું કરવા રાજમંદિરે લઈ જાય ? ”

પરન્તુ ગંગાની વાત સત્ય હતી. ઉપરોક્ત વાક્ય પૂરું પણ ન થયું ત્યાં રાજની એક દાસી આવી હાજર થઈ. સુવર્ણાને નમસ્કાર કરી બોલી. “ મહારા દીર્ઘાયુષી મહારાજનો આદેશ છે કે સુવર્ણાબાઈએ એકદમ અમારી સાથે રાજમંદિરે પધારવું. ”

સુવર્ણા તો છક જ થઈ ગઈ. દાસીને ના કહેવાની સુવર્ણાની દિમત જ ન આવી. રાજની આજ્ઞા ઉથાપાય ? વળી ધર્મસેન જેવા મહારાજ સમક્ષ જવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નહોતો. સદ્ગુણ

મુદ્રિકા

ને નમ્રતાના એ ભંડાર હતા. જાતે પવિત્ર હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ એમના રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનું અપમાન થવા સંભવ નહોતો.

“ જહેન ! ” સુવર્ણા ગંગાને કહેવા લાગી. “ રાજાજી પાસે જવામાં શા વાંધો છે ? તમને પણ ચાલોને મહારી સાથે. ”

ગંગાએ કબુલ કર્યું. એની શેઠાણી મ્યાનામાં લાજર થઈ. ભલકાભેર તેમને રાજદરબારમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. એક દાસીએ અન્દર જઈ સુવર્ણાના આગમનની ખબર આપી. તુરત જ સુવર્ણાને અન્દર લઈ જવા તે પાછી વળી.

ગંગા બહાર જ ઉભી રહી. એની અધીરાઈ ને આતૂરતાનો પાર નહોતો.

૮

રાજાના દર્શને સુવર્ણા પર સારી છાપ પાડી. કુલિન છાયાવાળા તે ઉંચા ને મનોહર પુરુષ હતા. એમનું વક્ષસ્થલ કેસરી સમું વિશાલ હતું. એમનું વદન લશ્કરી ભલકે દીપી રહ્યું હતું. લલાટ ભવ્ય હતું. નેત્રો વિશાલ ને સચોટ હતાં. પ્રભાવશાળી મનુષ્ય પરખાઈ આવતા. આત્રી આકર્ષક ને ગૌરવપૂર્ણ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ કુલિન કુટુંબની સ્ત્રીની નજરે ચડે છે. રાજ મહાલયમાં સુવર્ણા જેવી સ્ત્રીઓ વિરલ જ જડે છે.

“ આ જ સુવર્ણા કે ? ” રાજાજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા જી ! હું જ ” સુવર્ણાએ જવાબ વાળ્યો.

“ આપને જરા તસ્દી આપવી પડી. ” રાજાએ કહેવા માંડ્યું “ આપના લગ્નની રાત્રિ આપને બરાબર યાદ છે ને ? ”

“ હા જી. ”

“ એ રાત્રે આનન્દસ્વામીએ આપેલી વૌટી હજી આપની પાસે જ છે ને ? ”

પુષ્પાંજલિ

“ જી પરન્તુ એ બધી મ્હારી ખાનગી વાતો છે. આપ મ્હારાજને એ સર્વ ક્યાંથી વિદીત થઇ એ જાણવાનું કુતૂહલ થાય છે. ”

સુવર્ણાની જીજ્ઞાસાનો જવાબ વાળવાને બદલે રાજાજીએ આગળ ચલાવ્યું, “ આપની મુદ્રા ક્યાં છે ? મ્હને બતાવો જોઇએ. ”

“ હું ઘેર મૂકીને આવી છું, મ્હારાજ ! ” સુવર્ણાએ જણાવ્યું. “ પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થવાને હજી એકાદ પ્રહરની વાર છે. ત્યાં સુધી મુદ્રા ન પહેરવાનો સ્વામીજીનો આદેશ છે. તેને મ્હારે હજી એ વળગી જ રહેવું જોઈએ. ”

“ ભલે પરન્તુ આનંદસ્વામીએ આપના પતિને આપેલી મુદ્રિકા આપ જોળખી શકો ખરાં ?

“ બન્ન થ મુદ્રિકાઓ એક સરખી જ હતી. મ્હારી વીટીને મળતી આવતી બીજી વોટી હું જરૂર પિછાની શકું. ”

રાજાજીની આસાથી એક દાસી ન્હાનકડી પેટી લઇ ત્યાં હાજર થઇ. એમાંથી એક મુદ્રા કાઢી રાજાજીએ સુવર્ણાને આપી.

“ જુઓ. આ એ જ મુદ્રિકા હોય ?

દીપકપ્રકાશમાં સુવર્ણાએ એને સંભાળતા તપાસી જોઇ.

“ મ્હારાજ ! આજ મ્હારા પતિની મુદ્રિકા. પરન્તુ આપની પાસે એ શી રીતે આવી ? ” વળી સહજ વિચારી તે બોલી, “ મ્હારાજ ! આ મુદ્રાનાં દર્શને હું મુઝાઉં છું. મ્હને સંશય પડે છે કે હું વિધવા થઇ હોઈશ; ને મ્હારા પતિના અવસાન બાદ તે આપના હાથમાં આવી હશે; એવું ધણી વાર બને છે; નહિ તો મ્હારા પતિ એથી અળગા થાત જ નહિ. ”

રાજાજીે હસીને કહ્યું “ મુઝાઓ નહિ. ત્હમે વિધવા નથી. ”

મુદ્રિકા

“ તો એ મહારાથી પણ વધારે દરિદ્ર સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હશે ને તેથી તેમને ના છૂટકે આ મુદ્રિકા વેચવાની ફરજ પડી હશે. ”

“ ઉલટું તહારા પતિ શ્રીમંત છે. ”

“ ત્યારે આપે મહારા પતિ પાસેથી તે મુદ્રિકા જોરજુલમથી પડાવી લીધી હશે. ”

આવા હિંમત ભર્યા જવાબોથી રાજા ઘડીભર દિગ્ધ થઈ ગયા. “ સુવર્ણા ! તું ઉદ્ધત જણાય છે. આ ધર્મસેનને આજ સુધી કોઈએ પણ લુંટારો કે લુચ્ચો કહ્યો જ નથી. ”

“ તો પછી આપના હાથમાં એ મુદ્રિકા આવી શકે જ કેવી રીતે ? ”

“ મહારા લક્ષ્મીની રાત્રિએ આનન્દસ્વામીએ તે મૂકને પહેરાવી હતી. ”

આ વચ્ચેના સાંભળતાં જ સુવર્ણા લજ્જાભારે દબાઈ ગઈ. “ મહારા કુમાર ! દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરો. સ્ત્રીઓમાં ઝાઝી અક્કલ ન હોય. મહારી અજ્ઞાનતામાં ગમે તેમ બોલી હું પાપના પુંજમાં સરી પડી છું. ”

૯

આવું અત્યુત્તમ પદ શોભાવનાર વ્યક્તિની યોતે પત્ની છે એવું સાંભળતાં સુવર્ણા આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. પરંતુ એથી એનામાં આનન્દ કે અભિમાનની છાયા સરખી પણ દેખાઈ નહિ. એનો સંકળો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો. તેણે વિચાર્યું, “ આટલો સમય પુરંદરથી હું દૂર રહી છું. પરંતુ એ વેળા એમ નહોતું કે હું અન્યને પરણેલી છું. આજથી પ્રેમવિહોળાં લક્ષ્મીનાં કાતીલ દુઃખો મહારે અનુભવવાં પડશે. મહારા હૃદયથી

પુષ્પાંજલિ

તો હું પુરંદરને જ વરી ચૂકેલી છું. આમ બીજની પ્રતિમા મહારા. હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી હું આ મહાન પુરુષનું ધર શી રીતે શોભાવી શકીશ ? ”

આવા આવા અનેક તરંગોમાં સુવર્ણાનું મન મુંઝાઈ રહ્યું.

“ સુવર્ણા ! આ પ્રમાણે તું મહારી પત્ની ગણાય. પરંતુ ત્હારો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં મહારે ત્હને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાના છે. પ્રથમ તો એ જ પૂછું કે : પુરંદરના મકાનનું ભાડું આપ્પા સિવાય ત્હમે ત્યાં કેવી રીતે રહો છો ? ”

સુવર્ણા શરમાઈને નીચી નજરે ઉભી રહી.

“ અને ” રાજ્યએ આગળ પ્રશ્ન કર્યો, “ ત્હમારી દાસી ગંગા વારંવાર પુરંદરને ત્યાં કેમ આવ જા કરે છે ? ”

સુવર્ણા વધારે લજવાઈ. દુઃખી થઈ. તેણે વિચાર્યું, “ રાજ્યજી સર્વજ્ઞ હશે ? ”

“ એથી એ વધારે મહત્વની બીજી એક વાત છે. ” રાજ્યજીને વાક્યપ્રહાર આગળ વધ્યો, “ ત્હમે પરિણીત સ્ત્રી હોવા છતાં પુરંદર પાસેથી હીરાનો અમુલ્ય હાર કેમ સ્વીકાર્યો ? ”

આ વેળા તો સુવર્ણામાં જવાળા આપવાની તાકાત આવી. “ મહારાજ ! આપ સર્વજ્ઞ નથી એ હવે જ સમજાયું. મહેં તો એ હારનો કેવળ અસ્વીકાર જ કરેલો છે. ”

“ નહિ. એ હાર ત્હમે મ્હને વેચ્યો છે. જુઓ આ રાશી તે. ” પાસેની પેટી ઉઘાડી રાજ્યજીએ તે હાર ખંદાર કાઢ્યો. સુવર્ણાએ તે હારને એકદમ ઓળખી લીધો. તે મૂઠ જની ગઈ, છતાં ય ગણગણી, “ મહારાજ ! હું જાતે આ હાર વેચવા આવી હતી ? ”

“ ના. પરંતુ ત્હમારું કામ કરનાર ગંગા તે મહારી પાસે લાવી હતી; એને બોલાવું ? ”

મુદ્રિકા

“ સુવર્ણાને આથી ઘણું જ દુઃખ થયું. પરંતુ એને અચાનક એક વિચાર સ્પૃયો. તેનાથી સ્મિત કર્યા વિના ન રહેવાયું. ત્વરાથી તે બોલી.

“ મહારાજ ! હું મહારો ગુન્હો કબુલ કરું છું. ગંગાને બોલાવવાની બીલકુલ જરૂર નથી. મહેં જ આપને તે હાર વેચ્યો હતો એ કબુલ મંજુર છે. ”

હવે રાગજીને વિસ્મીત થવાનો વારો આવ્યો. “ સ્ત્રીઓની વર્તણૂંક જ અકલિત હોય છે. ત્હમે પરણેલાં હતાં છતાંય આવો ઉપહાર પુરંદર પાસેથી કેમ સ્વીકાર્યો ? ”

“ એમની ગાઢ પ્રીતિના સ્મરણચિહ્ન તરિકે—”

રાગ વળી વધારે અજબ થયા.

“ એટલે ? ” તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, “ પ્રીતિ કેવી ? ”

“ મહારાજ ! ” સુવર્ણા બોલી ઉઠી, “ હું એક દુષ્ટ સ્ત્રી છું. ત્હમારી પત્ની થવાને હું બીલકુલ લાયક નથી. હું આપને કરગરીને વિનંતિ કરું છું કે મ્હને છોડશો જ નહિ. મહારા આ એકલવાયા જીવનમાં મ્હને મઝા છે. આપ મ્હને પરણ્યા હતા એ વાત જ વિસારી મૂકો. ”

સુવર્ણા રાગજીને પાંચે પડી. તે બહાર જવા જતી હતી, ત્યાં રાગજીનું મુઝાયલું મુખ્યારવિન્દ એક આનન્દભર્યા સ્મિતથી ચમકી રહ્યું. તેમનાથી હસ્યા વિના રહેવાયું જ નહિ.

સુવર્ણા પાછી ફરી.

“ સુવર્ણા ! ” તે બોલ્યા “ ત્હેં મ્હને હરાવ્યો છે. પરિહાસ મુદ્દે હું પરાજીત થયો છું. જો. તું દુષ્ટ નથી. હું ત્હારો પતિ પણ નથી. ઉભી રહે. ”

“ મહારાજ ! મહારાજ ! ” સુવર્ણા ગદગદિત થઈ મઠ

પુખાંજલિ

“ આ બધું શું ? આમ કરવાનું કારણ આ દાસીને સમજવશો ? હું એક ગરીબ સ્ત્રી છું. મહારા જેવાના ભોગે આપ સરખા આનન્દે એવું મનાય જ કેમ ? ”

રાજાજી હજી પણ હસતા જ ઉભા હતા.

“ ભલી બાઈ ! મહારા જેવા મહાપુરુષો આવી ભેદી રીતભાતના જ શોખીન હોય છે. જુઓ. હવે વધારે ઉડા ઉતરીએ. ત્હમને ઝવાહીરની પેટીમાંથી એક ફાટેલો કાગળ મળ્યો હતો, નહિ વારું ? હજી એ ત્હમારી પાસે છે ? ”

“ મહારાજ ! આપ સર્વજ્ઞ છો. હજી એ પત્ર મહારી પાસે જ છે ”

“ ઠીક. ” રાજાજીએ આજ્ઞા કરી “ મ્યાનામાં બેસી ઘેર જાઓ. ત્હમારી મુદ્રિકા ને એ પત્ર લઈ આવો. પછી આપણે બાકીની વાત કરીશું. ”

૨૦

મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર સુવર્ણા ઘેર ગઈ. પેલો ફાટી ગયેલો કાગળનો ટુકડો લઈ આવી. રાજાજીએ તેને ધ્યાનપૂર્વક તપાસ્યો. પછી એવો જ એક બીજો ટુકડો પોતાની કનેથી બહાર કાઢ્યો. બન્ને કકડા ભેગા કરવા સુવર્ણાને આજ્ઞા કરી. બન્ને ટુકડા બરાબર મળી રહ્યા.

“ હવે વાંચો ” રાજાજીએ આજ્ઞા કરી.

સુવર્ણા વાંચવા લાગી:

“ મહા પરીક્ષાથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ત્હમારી જન્મોત્તરી પ્રમાણે ભવિષ્ય અશુભ છે. સુવર્ણપ્રતિભાશી સુવર્ણાનો વૈધવ્યભોગ નિવારવો જ જોઈએ. લગ્નથી તે બચકર

મુદ્રિકા

કમનસિખીનો ભોગ થશે. જ્યોતિષની મણુત્રીથી મ્હેં શોધી કહ્યું છે કે તે ન્હાની ઉમ્મરે વિધવા થશે. પરન્તુ એ પતિવત્ની પાંચ વર્ષો સુધી એક બીજાને જોવા ન પામે તો હું સરલકાર્યક્રમ ધરી આપું. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓ અવધાયક ગ્રહદશાને નિવારી શકશે. ”

“ આ કાગળ આનન્દ સ્વામીએ ત્હમારા પિતાજીને લખ્યો હતો ” રાગજીએ સ્પષ્ટતા કરવા માંડી.

“ હવે હું સમજી ” સુવર્ણા બોલી, “ લગ્નવેળાએ મ્હારી આંખે પાટો બાંધવામાં આવ્યો હતો. સઘળા ક્રિયાઓ ધણી જ અસાધારણ છૂપી રીતે પતવી દેવામાં આવી હતી. પાંચ વર્ષ સુધી મુદ્રિકા ધારણ કરવાની અમને મનાઇ કરવામાં આવી હતી. એ સર્વ વિગતોનો ભેદ હવે મ્હને સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરન્તુ હજી ધણી ય બાબતો અકલિત રહી છે. ”

“ ખરે જ ! રાગજીએ અનુમોદન આપ્યું, ” આ પત્ર મળતાં જ ત્હમારા પિતાજીએ પુરંદર સાથે ત્હમારાં ચનાર લગ્નની વાતચીત પડતી મૂકી. તેથી પુરંદરે જાતે જ જવાનો પ્રવાસ ંહોરી લીધો. આ બધો સમય આનન્દસ્વામી સારા ગ્રહવાળા પતિની તપાસમાં હતા. છેવટે એમની શોધ સફળ થઇ. એક યુવાનના જન્મકક્ષર તપાસતાં એમને જણાયું કે તેની ઉંમર એંશી વર્ષની હતી. માત્ર અઠ્ઠાવીસ વર્ષે એક મ્હોટી ધાત હતી. ધણી જ ઉંડી ગણુત્રીથી એમણે સિદ્ધ કર્યું કે એ વયે પહોંચતાં પ્હેલાં ને લગ્ન પછીના પાંચ વર્ષના માળામાં જ તેને પરિણીત જીવનથી મૃત્યુયોગ હતો. જો એ પાંચ વર્ષ સારી રીતે વીતી જાય તો લાંબુ આયુષ્ય ગાજે જ, એ વાત દીવા જેટલી સ્પષ્ટ હતી. ”

પુખ્યાંજલિ

“ તેથી જ એ યુવાનની ઉમ્મર ત્રેવીસ વર્ષની થાય ત્યારે લગ્ન કરવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. પરંતુ એટલાં વર્ષ ત્હમને કુંવારાં રાખવામાં પણ જોખમ હતું. અણસમજમાં ત્હમે કાંઈનું કાંઈ કરી બેસો તેથી જ ત્હમને ભડકાવવા પેલા પત્રનું અડધિયું ત્હમારી પેટીમાં મૂકવામાં આવ્યું. લગ્ન પછીના પાંચ વર્ષના ગાળામાં ત્હમે ત્હમારા પતિને જોઈ જ ન શકે તેને માટે કરેલી તમામ યોજનાઓથી ત્હમે માહિતગાર છો. લગ્ન ક્રિયામાં પણ એટલા જ માટે ત્હમારી આખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. ”

“ પરંતુ થોડાક મહિનાઓ પહેલાં અણુધાર્યા બનાવેથી વિચારપૂર્વક યોજેલી કાર્યપરંપરામાં ધણી જ ગરબડ થઈ ગઈ. થોડીક મુદત પહેલાં સ્વામીજી છૂપી રીતે અત્રે પધાર્યા હતા. ત્હમને ગરીબીમાં સડતાં જોઈ એમને ઘણું જ લાગી આવ્યું. ત્હમારાથી છૂપી રીતે એ ત્હમારી હિલચાલ જોઈ ગયા. પછી તેઓ મ્હારી પાસે આવ્યા. ત્હમારા અજબ લગ્નની તમામ બીનાથી મ્હને વાકેફ કર્યો. ત્હમને આટલું બધું દુઃખ પડવાનું હતું એની જરા પણ આગાહી એમને થઈ હોત તો ત્હમારા નિર્વાહની એમણે અવશ્ય ગોઠવણ કરી હોત. ખરી પરિસ્થિતિની જાણ થયા પછી ત્હમને સારી દશામાં રાખવાનું કાર્ય તેમણે મ્હને સોંપ્યું. ત્હમારા દરેક ખર્ચની વ્યવસ્થા તેમણે કરી. વળી તેમણે બીજી પણ આજ્ઞા કરી. ત્હમારા પતિ આ જ નગરના નિવાસી હોઈ ત્હમે બે કદી મળવા જ ન પામે એવી યોજના કરવા મ્હને જણાવ્યું. તે દિવસથી ત્હમે સુખી જીવન ગાળી શકે તે પુરતું દ્રવ્ય મ્હે જ ગંગાને આપ્યા હર્કું. છે. મ્હે જ ત્હમારા પિતાજીનું પુરાણું મહાલય પાછું ખરીદી

મુદ્રિકા

આપ્યું. મહેં જ ત્હમે એ ધરમાં રહેવા જાઓ એમ યેાજના કરી. મહેં જ પેલો હીરાનો દાર પાઠવી ત્હમારી પરીક્ષા કરી. ”

“ પરન્તુ આપને અમારી મુદ્રા ક્યાંથી મળી ? ” સુવર્ણાએ પ્રશ્ન કર્યો, “ મહારાજ ! આપ મહારા પતિ છો એમ કહી શરમાવી મ્હને દુઃખી શા માટે કરી ? વળી હું પુરંદરના ઉપકાર તજે દિન પ્રતિદિન દગ્યાતી જતી હતી એવું મ્હને કેમ જણાવ્યા કર્યું ? ”

“ જે દિવસથી આન્નદસ્વામીની મ્હને આજ્ઞા થઇ ” રાજાજીએ જવાબ વાળ્યો “ ત્યારથી ત્હમારી દેખરેખ રાખવા મહેં માણસો યોજ્યાં. ગંગા મારફત દારનો ઉપદાર ધરી ત્હમને લોભાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. વળી આજે ત્હમારો નિર્ણય સમય પૂરો થાય છે તે હું જાણતો હતો; એટલે ત્હમારા પતિને મહેં બોલાવી મંગાવ્યા. ત્હમારા વિચિત્ર જીવનયોગથી હું વાકેફ છું એમ મહેં તેમને જાણાવ્યું. આજે તેમની પત્ની તેમને સોંપનાર હતો એમ પણ ખાત્રી આપી. ”

“ આપની આજ્ઞા શિરસાવંઘ છે, ” એમણે જવાબ વાળ્યો, “ પરન્તુ હું એનું મહેં જ જોવા માગતો નથી. અમે ન મળીએ તે જ સાફ. ”

“ મહારી આજ્ઞા ત્હમારે માનવી જ પડશે. ” મહેં જાણાવ્યું.

એમને કબુલ થયા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. પરન્તુ વળી પાછી એમણે શંકા કરી.

“ એનું જીવન કેમ ગયું હશે તે આપ જ જાણો છો. એક કુલિન કુટુંબમાં ભળવા લાયક તે છે કે કેમ તેનો વિચાર આપ જ કરજો. જેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું હોય એવી સ્ત્રી

પુષ્પાંજલિ

સાથે રહેવા આપ જેવા મહાનુભાવ ફરજ નહિ જ પાડે. એમ મ્હારી ખાત્રી જ છે.”

એટલે સંપૂર્ણ કસોટી કરવા તેની મુદ્રા મ્હને સોંપી જવા મ્હેં સૂચના કરી. એ વડે ત્હારા ચારિત્ર્યને હું નાંણી જોધશ એમ મ્હેં તેને સ્હમજાવ્યું. સમસ્ત સૃષ્ટિમાં અન્ય કોઇને પણ તે મુદ્રિકા સોંપવા એ રાજ નહોતા. પરન્તુ એમના જીવનમાં હું પ્રથમથી રસ લેતો આવ્યો છું એવી ખાત્રી થવાથી મુદ્રિકા મ્હને સોંપવામાં તેને અડચણ જણાઇ નહિ. મ્હારે એ પણ જણાવી દેવું જોઇએ કે એ કસોટી ત્હમે તરી ઉતરી છે.”

પરન્તુ સુવર્ણાએ વધુ સ્પષ્ટતા માગી “આપે આ દાસીને કઇ કસોટીએ કરી જોઇ તે હજી પણ હું સમજી શકતી નથી.”

એ વાક્ય પુરું ઉચ્ચારાયું પણ નહોતું ત્યાં રાજમહાલયના મહેન્દ્રે લગ્નસંગીતથી ગુંજી રહ્યા. “અગીઆર વાગ્યા.” રાજજીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, “ત્હમ્હારી કસોટીની વાત પછી કહીશ. જુઓ. ત્હમ્હારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. એમનાં પ્રથમદર્શનનું આ જ શુભ મુહૂર્ત છે.”

એજ ક્ષણે સુવર્ણાની પીઠ પાછળ આવેલું દ્વાર ખૂલી ગયું. એક ઉંચો મનોહર યુવાન ગૌરવર્ણેર આગળ આવ્યો. રાજજીએ સુવર્ણાને સંબોધન કર્યું, “સુવર્ણા! આ ત્હમ્હારા વર!”

સુવર્ણા ત્વરથી એ તરફ ફરી. એની આંખે અંધારાં આવ્યાં. પોતે જાગ્રત હતી કે સ્વપ્નામાં તે એને ન સમજાયું. નવીન આગન્તુક કોણ હતો?—પુરંદર!

એ વિરહઘેલાં દંપતી ધડી ભર ચંભી ગયાં. ધ્યાનવિમુદ્ધ બની ગયાં. કશી ય હીલચાલ કરી શક્યાં નહિ. કોઇ પણ ચોતાના આકસ્મિક આનન્દને સત્યસ્વરુપે પારખી શક્યું નહિ.

મુદ્રિકા

અન્તે રાજજીએ મૌન તોડ્યું. “ પુરંદર ! સુવર્ણા ત્હમારા પ્રેમને સંપૂર્ણ રીતે લાયક છે. પૂરેપૂરા ગૌરવથી આપ તેમને આપને ઘેર લેધ જાઓ. આજ પર્યંત તેણે આપનું જ અખંડ સ્મરણ કર્યું છે, એ વાતની હું ખાત્રી આપું છું. આપની જ વિનંતીથી મેં એમને નાહક કસોટીએ કસી જોયાં છે. એ મહારાં પત્ની થાય છે એવું કહેતાં પણ હું અચકાયે નથી. રાજવૈભવના વિચારે પણ એમનું અંતર ત્હમારા પ્રત્યેની અત્રિભ ભક્તિથી ચલિત થયું નથી. મહારી પત્ની હોવા છતાં ત્હમારા માટે પ્રીતિ રાખી તે પાપી બન્યાં હતાં એમ પણ મ્હેં તેમના દિલમાં દસાવ્યું. સ્ત્રીસ્વભાવદુર્ઘટ આવા આરોપથી જો તે ઉશ્કેરાયાં હોત, જો તેમણે પોતાની નિર્દોષતા બહેર કરી હોત, કે મ્હને આલિંગન દેવા વિનંતી કરી હોત તો હું માનત કે ત્હમારી જીવનભરની પ્રીતિને એણે વિસારી મૂકી છે. પરંતુ આ નત્ર પ્રમદાએ ઉલટો જવાબ વાળ્યો કે ‘ હું પાપી છું. આપની પત્ની થવાને બીલકુલ લાયક નથી.’ સુવર્ણા ! એક સદ્ગુણી સ્ત્રી કૂર ને જીઠા આરોપને પોતાનો દુર્ગુણ ગણી વધાવી લે એનો અર્થ હું પુરેપૂરો સ્હમજી શકું છું. એથી મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. ત્હમારા માટે મને ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમવિહોણા પતિને પનારે પડવા કરતાં ત્હમે કલંક વેઠી લેવા તૈયાર હતાં. મહારાં બહાલાં સંતાનો ! હું ત્હમને બંનેને મહારા અંતઃકરણપુર્વક સુખી જીવન ઇચ્છું છું. ત્હમારું કલ્યાણ થાઓ !

હજી પણ સુવર્ણાને પૂરો સંતોષ થયો ન હતો. “ મહારાજ ! હજી પણ એક વાત સ્પષ્ટ કરી આ દાસીને આભારી કરો. પુરંદર તો જાવા ગયા હતા. તેઓ લગ્ન પ્રસંગે વારાણસીમાં

પુષ્પાંજલિ

ક્યાંથી આવી શક્યા ? વળી એ બધી વાતથી અમે કેવી રીતે અંધારામાં રહ્યાં ? ”

“ એ વાત તો સહેલાઈથી સહમજબ તેવી છે.” રાજાજીએ ઉત્તર દીધો. “ સ્વામીજીએ પુરંદરના પિતાજીને મળી તેમને ખારોખાર બનારસ મોકલવા વ્યવસ્થા કરી હતી. લગ્ન પત્ની ગયા પછી એ સીદ્ધા જાવા જાય તેવી પણ યોજના કરી હતી. એ વેળા તેમણે ભૃગુપુર આવવાનું જ ન હોતું. ભૃગુપુરની લોકઅત્રોશીએ એ તમામ વિગતને ચદતાં અટકાવવાની હતી.”

“ મહારાજ ! ” પુરંદર સવિનય વંદન કરી બોલ્યા, “ આજે અમારા ઉરની અભિલાષા ફલિત થઇ. ” આપના સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં પુરંદરસુવર્ણના યુગલ જેવું સુખી દંપતી અન્ય કોઇ હશે જ નહિ.

કર્તાની અન્ય કૃતિઓ

નાગાનન્દ

ગુ લ છ ડી-અ લ હ્ય
સીતાદેવીની વાર્તાઓ*
રવિન્દ્રનાથનાં નાટકો*
કાવ્યઅન્યો વગેરે*

*હવે પછી બહાર પડશે

એજન્સી માટે લખો:—કર્તાને.

કે. આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ: અમદાવાદ

